

JOODSE BURGERS IN **ALKMAAR:** ONTEIGENING EN RECHTSHERSTEL

*Onderzoek in opdracht
van gemeente Alkmaar*

Dr. Ingrid van der Vlis
Laura de Jong MA
Mirjam Vriend MA
Prof. dr. Wim van Meurs
Dr. Marieke Oprel

Nijmegen, november 2022

Joodse burgers in Alkmaar: onteigening en rechtsherstel

Onderzoek in opdracht van gemeente Alkmaar

Dit onderzoek is uitgevoerd door Advies & Actualiteit, een onderzoeksteam dat zich bezighoudt met actuele vraagstukken van maatschappelijke en (semi)overheidsorganisaties. Het team is verbonden aan de expertisegroep Politieke Geschiedenis van de Radboud Universiteit.

Projectleiders: Wim van Meurs, Marieke Oprel

Onderzoekers: Ingrid van der Vlis, Laura de Jong, Mirjam Vriend

Redactie: Susanne Geuze

Vormgeving: Joyce Dekker

Bij voorkeur citeren als: Ingrid van der Vlis, Laura de Jong, Mirjam Vriend, Wim van Meurs, Marieke Oprel, 'Joodse burgers in Alkmaar: onteigening en rechtsherstel' (Nijmegen: Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, november 2022).

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij de opdrachtgever:
Regionaal Archief Alkmaar

Afbeelding omslag

Simon en Clara Trijbetz-Wertheim voor hun winkel in luxe- en huishoudelijke artikelen aan Langestraat 47, ca. 1930. Het Joodse echtpaar werd in 1943 in Sobibor vermoord.

© Regionaal Archief Alkmaar

Inhoudsopgave

1. Inleiding	7
Over dit onderzoek	9
Oorlogsverleden en Jodenvervolging	10
Dankwoord	14
Het onderzoeksteam	16
2. Opdracht en conclusies	19
Drie vragen	19
Conclusies over de onteigeningen	20
Conclusies over het rechtsherstel	20
Conclusies over de bejegening	21
Vervolg	22
3. Verantwoording	25
Woordkeuze	25
Gebruikte archieven	27
Onze methode	31
4. Onteigeningen	37
Ontrechting en deportatie	37
Registratie, onteigening en roof	38
De Verkaufsbücher	39
Het kadaster en eigendomsgeschiedenissen	41
Burgemeester en gemeenteraad	41
Commissaris der Provincie	43
Beschuldigingen na de bevrijding	44
5. Rechtsherstel	47
Terugkeer uit onderduik of concentratiekamp	47
Rechtsherstel	48
Nader onderzoek naar vier panden	51
Gemeentelijke bejegening	52
Gemeentebelastingen	54
6. Bijlagen	59
Tabel 1: Onteigening en rechtsherstel Alkmaar	59
Literatuur	66
Archieven	69
Websites en kranten	70

1. Inleiding

Sigarenhandelaar Salomon Emanuel Leuw was een begrip in Alkmaar. Hij was penningmeester van de kerkenraad en lid van de plaatselijke afdeling van het Comité voor Joodse Vluchtelingen. In januari 1942 werd Salomon hoofd van de Joodse school, die in allerijl was opgericht omdat Joodse kinderen niet meer naar reguliere scholen mochten. Salomon huwde tweemaal. Toen zijn eerste vrouw Leentje Velleman in 1928 overleed, hertrouwde hij met Sientje Stern. Hij kreeg twee zoons: Hermanus Hartog en Philip Levie, een van elke vrouw. Het gezin woonde aan de Hofdijkstraat 10, hun eigen huis net buiten de binnenstad.

In maart 1942 werden alle Alkmaarse Joden met de trein gedeporteerd naar Amsterdam. Het huis van Salomon werd onteigend en voor 4.000 gulden verkocht aan makelaar Cornelis Schipper. Een jaar later verkocht Schipper het pand door aan Nicolaas Ariën Tuinman. Ongeveer tegelijkertijd werden Salomon en zijn dertien jaar oude zoon Philip in Auschwitz vermoord. Sientje stierf twee jaar later, op een onbekende plek in Midden-Europa. Alleen zoon Hermanus Hartog overleefde de oorlog.¹

Meer dan honderdduizend Nederlandse Joden werden door het naziregime gedeporteerd tijdens de bezetting. Via Kamp Westerbork werden deze mensen afgevoerd naar de concentratiekampen Auschwitz en Sobibor. Slechts weinigen van hen overleefden de Holocaust.

Vaak al voor deportatie werden hun bezittingen geroofd: van kunstwerken, hypotheeken en effectenportefeuilles tot woninginboedels, landbezit en vastgoed. Vele duizenden panden van Joodse eigenaren werden onteigend en een deel daarvan werd doorverkocht. Ook de meeste Joodse burgers van **Alkmaar** werden gedeporteerd. Hun huurwoningen werden ontruimd, hun woningbezit geroofd en hun inboedels in beslag genomen.

Hartog van der Kop, geboren in 1898 in Alkmaar, trouwde in 1929 met de Amsterdamse Dora Sientje Bos. Het echtpaar kreeg geen kinderen. Hartog verdiende zijn geld als koopman in lompen en metalen. Samen met zijn broer Salomon nam hij in 1935 het goedlopende familiebedrijf van hun verweduwd moeder over, de firma S. van der Kop & Zn. Hartog bezat het woon- en bedrijfspand Westerweg 15 en was ook eigenaar van Rembrandtstraat 38. De firma had daarnaast diverse woningen, winkels en pakhuizen in de stad: Raaksje 7/8/9, Ridderstraat 20, Zandersbuurt 21 en een pand aan het Zeglis.

De Duitse bezetter onteigende het bedrijf in 1941 en nam een jaar later ook de particuliere panden in beheer. Hartog van der Kop verloor zijn zeggenschap over de huizen, waar vlot nieuwe eigenaren voor werden gevonden. Het huis aan de Rembrandtstraat, een ruime eengezinswoning, werd maar liefst drie keer doorverkocht. Makelaar Cornelis Schipper kocht het pand in 1942, om

Dit rapport gaat ook over de bevindingen voor de voormalige gemeenten Koedijk, Oudorp, Schermer, Graft-De Rijp, Sint Pancras en hun eventuele voorgangers.

het nog datzelfde jaar te verkopen aan Jacob Nicolaas Keijzer. Die verkocht het in 1945 weer door aan Pieter Veeter. Hartog en Dora zagen niets van de verkoopsom terug. Zij werden beiden op 2 april 1943 in Sobibor vermoord. De moeder van Hartog, zijn broer en twee zussen ondergingen hetzelfde lot, zij stierven in Auschwitz.

Hartogs zus Esther overleefde de oorlog wel. Naast alle rouw en verdriet om haar familieleden had zij te kampen met materiële verliezen. Geleidelijk aan kwamen verschillende spullen van haar broer en schoonzus tevoorschijn die ze bij burens hadden weten onder te brengen voor ze werden afgevoerd. Esther mocht die spullen niet zomaar overnemen. Twee jaar na de bevrijding kwam rechtsherstel tot stand voor de woonhuizen, omdat de Nederlandse overheid toen pas kon vastleggen hoe en wanneer het echtpaar was omgebracht. Het zou nog tot 1954 duren voordat alle procedures rondom de woningen en het bedrijf afgerond waren. Pas in dat jaar kwam er een definitieve uitspraak over de bezittingen en wie de rechtmatige erfgenamen waren: zus Esther, twee zoons van Hartogs vermoorde zus Judith en drie Joodse liefdadigheidsinstellingen.²

Joodse burgers die de kampen overleefd hadden of na de bevrijding hun onderduik konden verlaten, keerden vaak terug naar hun vroegere woonplaats. Bij terugkeer moesten zij of, in veel meer gevallen, hun overlevende familieleden en nabestaanden, vaststellen dat veel panden door de bezetter doorverkocht waren of in ieder geval nieuwe bewoners hadden.

De teruggaaf van Joodse eigendommen werd geregeld door de Raad voor het Rechtsherstel in Den Haag. In principe werden de onteigeningen en de oorlogskopen nietig verklaard. Daarvoor moest de ontrechte Joodse burger wel een verzoek om teruggaaf indienen. De oude-nieuwe eigenaar kreeg dan vaak te maken met onverwachte kosten: belastingen of erfpacht over de jaren van zijn 'afwezigheid'. Reconstructies laten zien dat berooide Joodse eigenaren hun vastgoed soms direct weer moesten verkopen om deze rekeningen te kunnen betalen.

In veel gevallen was het een moeizaam en lang proces om aan de vereisten van het rechtsherstel te voldoen en met de nieuwe eigenaar tot een 'minnelijke schikking' te komen.

In het Nederlandse verhaal over de oorlog werden de antisemitische maatregelen, deportaties van Joden en onteigeningen van hun vastgoed vooral geassocieerd met de nazi's en hun bezettingsregime. Pas sinds het einde van de 20^e eeuw zijn ze stap voor stap deel geworden van de eigen geschiedenis, als zwarte bladzijde van onrecht en ontrechting. Afgelopen jaren werd ook steeds nadrukkelijker de vraag gesteld, welke al dan niet verwijtbare rol Nederlandse gemeenten gespeeld hebben bij de onteigeningen en bij het rechtsherstel. Nabestaanden, Joodse organisaties, onderzoeksjournalisten en historische verenigingen agendeerden dit thema in de gemeentepolitiek.

De uitgangssituatie en bestuurlijke keuzes tijdens de bezetting en bevrijding verschilden per stad. Daarom is systematisch archiefonderzoek nodig om de historische feiten te reconstrueren. Met de grote steden in de Randstad

voorop hebben inmiddels tientallen steden deskundige historici opdracht gegeven om de rol van hun gemeente in beeld te brengen.³

Over dit onderzoek

Historisch geïnteresseerden en betrokkenen in Alkmaar doen al jaren onderzoek naar gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog. Zo proberen zij de slachtoffers van de bezetting en de Jodenvervolging een gezicht en een levensverhaal (terug) te geven en het onrecht tastbaar te maken.

Ons onderzoek is nadrukkelijk geen poging om dit omvangrijke en gedetailleerde werk over te doen of te controleren. We zijn ons er bovendien van bewust dat vormen van ontrechting en onrecht in dit onderzoek buiten beschouwing moeten blijven: vormen die niet gaan over onteigening van Joods vastgoed. We beseffen ook dat het proces van rechtsherstel, met al zijn tekortkomingen, veelomvattender was dan de vragen die wij beantwoorden.

Ons onderzoek had een korte looptijd en bestond uit gerichte vragen naar de rol van de gemeente in onteigening en rechtsherstel. Deze opdracht was in die zin beperkt. De meerwaarde van deze opdracht ligt juist in de systematische methodiek en transparante keuzes van het archiefonderzoek.

In 2021 en 2022 voerden we in Gelderland, Overijssel en Noord-Holland nog zo'n tien soortgelijke onderzoeksprojecten uit voor gemeenten. Deze serie projecten maakt het mogelijk om onze methodiek en de keuze van archiefbronnen verder te verbeteren. De inzichten die we vergaren, kunnen we in een breder perspectief plaatsen, zonder daarbij de eigenheid van de oorlogsgeschiedenis van elke gemeente uit het oog te verliezen.

In onze onderzoeksopdracht is het geen doel op zich om een volledige reconstructie te maken voor individuele ontrechte personen en onteigende panden. We hebben het dossier van een aanzienlijk aantal personen en panden gereconstrueerd. Deze dossiers hebben we niet in verhalende of gestandaardiseerde vorm opgenomen in het rapport. Aan de hand van representatieve voorbeelden laten we zien hoe de procedures van onteigening en rechtsherstel werkten. We laten met voorbeelden ook zien welke informatie en ingangen de archieven bieden voor de vragen van de gemeente.

Oordelen toen en nu

De historische reconstructie en analyse van het bestuurlijke (niet) handelen tijdens de bezetting en na de bevrijding staan los van een moreel oordeel. Vanuit ons huidige perspectief, driekwart eeuw later, moeten we voorzichtig zijn met zo'n oordeel. In enkele gevallen biedt het historische bronmateriaal aanknopingspunten dat werd gehandeld in strijd met maatschappelijke verwachtingen of bestuurlijke normen van die tijd.

De onderzoeksopdracht naar ontrechting en rechtsherstel is de opmaat voor een moreel oordeel over het handelen van de gemeente. Tegelijk is het noodzakelijk om historische gebeurtenissen in hun context te plaatsen. Beide

uitersten bieden geen soelaas. Alleen uitgaan van de destijds geldende regels zou in lijn zijn met de ‘kille, formalistische’ aanpak bij het naoorlogse rechtsherstel. Juist op die aanpak is nu van alle kanten kritiek.

Tegelijkertijd moeten we ons ervan bewust zijn dat normen en verwachtingen tijdgebonden zijn. Elke generatie stelt weer andere vragen aan de geschiedenis. Het zou te ver gaan om zomaar vanuit het heden te oordelen over hoe mensen in een andere tijd handelden, terwijl hun omstandigheden en beperkingen ons (gelukkig) vreemd zijn.

Dit rapport bestaat na deze inleiding en een samenvatting (hoofdstuk 1 en 2) uit nog drie hoofdstukken. Het derde hoofdstuk presenteert de verantwoording van onze onderzoeksmethodiek en archiefkeuzes. In de beide daaropvolgende hoofdstukken worden de processen van onteigening en rechtsherstel en de rol van de gemeente daarin gereconstrueerd aan de hand van het archiefmateriaal. De bijlagen (hoofdstuk 6) bieden in tabelvorm een overzicht van de onteigende panden voor onteigening en rechtsherstel. Ook is er een overzicht van geraadpleegde literatuur en gebruikte archiefcollecties.

Oorlogsverleden en Jodenvervolging

De Tweede Wereldoorlog houdt veel mensen in Nederland nog altijd bezig. Hoe gaan we om met dit verleden van oorlog, bezetting, Jodenvervolging, collaboratie en verzet? Die vraag speelt nog net zozeer een rol als in de periode vlak na de bevrijding.

In die driekwart eeuw zijn de vragen en inzichten in de wetenschappelijke literatuur sterk veranderd. Ook in de maatschappij kijken mensen nu anders naar de bezetting en de Jodenvervolging, en naar de rol van Nederlandse overheden daarin.

Achteraf gezien heeft de overheid een belangrijke rol gespeeld in de omgang met dit verleden. Met name door hoe ze direct na de oorlog rechtsherstel en zuiveringen organiseerde, maar ook door de besluiten tot compensatiebetalingen aan de Joodse gemeenschap een halve eeuw later. Door ons in die tijd en haar denkkaders te verplaatsen, kunnen we begrijpen waarom deze politieke en juridische keuzes zo gemaakt werden. Zo wordt de omgang met het verleden ook zelf weer geschiedenis. Ook nu is het rechtsherstel nog geen afgesloten hoofdstuk. En ook ons beeld van bezetting en Jodenvervolging blijft zich ontwikkelen.

Nederland en de buurlanden

Als je Nederland vergelijkt met andere Noordwest-Europese landen die bezet waren geweest door nazi-Duitsland, vallen een paar dingen op. De Nederlandse overheid liet zich sterk leiden door de prioriteit van het herstel van de eigendomsverhoudingen en het normaliseren van het economische verkeer. En dat terwijl de geschiedschrijving over de oorlog zo sterk en zo lang werd gekleurd door een goed/foutperspectief. Voor ons moeilijk voorstelbaar, maar

de Jodenvervolgung kreeg in Nederland pas in de jaren zestig haar centrale plaats in de herinnering aan de oorlogstijd, net als in de buurlanden.

Aan het eind van de vorige eeuw kwam moeizaam een debat op gang over nationale schuld (naast slachtofferschap). Ook wat dat betreft liep Nederland Europees gezien in de pas. In de publieke herinnering kwam steeds meer de nadruk te liggen op verantwoordelijkheid, verwerken en compensatie of excuses voor het (niet) handelen van overheidsinstellingen tijdens de bezetting.

Vlak na de oorlog was het bestuurlijke en juridische proces van rechts-herstel deel van de omgang met het recente verleden. Inmiddels is dat rechts-herstel *z lf* onderwerp geworden van een kritische beoordeling. Ook dit is niet typisch Nederlands. We zien het ook gebeuren in Frankrijk, België en de Scandinavische landen.

Goed en fout

Direct na de bevrijding streden verschillende uitdagingen om voorrang: weder-opbouw en economisch herstel, bestraffing van landverraders en collaborateurs en rechtsherstel voor slachtoffers en ontrechten.

De Nederlandse regering in ballingschap in Londen had zich voorgenomen om ‘snel, streng en rechtvaardig’ om te gaan met landgenoten die ‘fout’ waren geweest in oorlog en bezetting. Niet minder dan 150.000 mensen moesten zich voor regionale **tribunalen** verantwoorden. Onder hen waren politieagenten en **NSB’ers**, maar ook veel bestuurders die op hun post waren gebleven. Een klein aantal kopstukken werd streng gestraft, waaronder Anton Mussert en **Hanns Albin Rauter**. Zij werden als oorlogsmisdadigers gefusilleerd. In de praktijk verschoof de aandacht al snel naar maatschappelijk en economisch herstel. Straffen werden milder en het vroegere verzet kreeg steeds minder zeggenschap in de bestraffing van daders.⁴

Met deze tribunalen was wel de toon gezet. Men zag in het verleden een duidelijke tegenstelling tussen goed en fout, sterk gekoppeld aan de houding ten opzichte van het vaderland. Zeker in de eerste jaren na de bevrijding werd de beeldvorming over de bezettingstijd gedomineerd door verhalen over verzetsdaden en de vaderlands- en Oranjeliefde van de gewone Nederlander. Alleen een kleine groep NSB’ers, landverraders en opportunisten zou het naziregime hebben gesteund. Uit deze tijd stamt ook het Monument van de Joodse Erkentelijkheid voor de Amsterdammers die de Joodse bevolking hadden geholpen. Het feit dat in geen West-Europees land proportioneel zo weinig Joodse burgers de bezetting overleefd hadden als in Nederland, bleef zo op de achtergrond.⁵ Over een bijzonder slachtofferschap van de Joodse bevolking werd nauwelijks gesproken, ondanks de beelden en berichten van de bevrijding van Auschwitz en andere concentratiekampen.

Na de bevrijding

Eenmaal in Den Haag teruggekeerd, organiseerde de Nederlandse regering (ook op basis van Londense plannen) de teruggaaf van bezit dat door de bezetter en anderen onrechtmatig was toegeëigend. Ook moesten eigendoms-

Tijdelijke rechtbanken voor de bijzondere rechtspleging na de bevrijding. Regionale tribunalen bestonden uit een jurist en twee gerespecteerde personen uit de regio. De nationale overheid moest hun oordeel goedkeuren.

De Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland werd in 1931 opgericht door Anton Mussert. De NSB won bij de Provinciale Statenverkiezingen 1935 bijna 8 procent van de stemmen.

Rauter was de hoogste vertegenwoordiger van de SS in Nederland. Hij was medeverantwoordelijk voor de deportatie van de Nederlandse Joden.

rechten worden hersteld. Om dit proces in goede banen te leiden, werd al in augustus 1945 de Raad voor het Rechtsherstel opgericht. Daarbij hoorde ook het Nederlands Beheersinstituut (NBI). Dat beheerde, in afwachting van definitieve regelingen, het bezit van zowel Duitse instellingen, landverraders en collaborateurs als van de ontrechten en vermisten uit de bezettingstijd.

Uitgangspunt was dat de bezitsverhoudingen van vóór de onteigeningen hersteld moesten worden. De Nederlandse staat nam daarin een bemiddelende en afstandelijke positie in. Men wilde zo snel mogelijk terugkeren naar een ongehinderd economisch leven, zonder slepende eigendomsconflicten. Om ontwrichting van de wederopbouw te voorkomen, koos men voor verdelende in plaats van herstellende gerechtigheid. Dat betekende dat de ontrechten net zomin bevoordeeld mochten worden bij het rechtsherstel als de oorlogskopers benadeeld mochten worden. Rechtsherstel werd gezien als een eenmalige en vooral boekhoudkundige handeling: de onrechtmatige onteigeningen en eventuele doorverkoop werden ongedaan gemaakt, maar de gevolgen ervan bleven voor rekening van de oorspronkelijke eigenaar.

Het is veelzeggend dat Joodse vertegenwoordigers geen stem kregen in de Raad. Rechtsherstel en teruggaaf betekenden meestal een minnelijke schikking tussen onteigende en oorlogskoper. Daarbij woog de ongunstige onderhandelingspositie van de een net zo weinig mee als de vraag of de ander schuldig was. De meeste Joodse burgers keerden immers berooid terug. En vrijwel elke koper wist (of had kunnen weten) dat 'zijn' vastgoed uit Joods bezit stamde.⁶

Jodenvervolging en collectieve schuld

In de jaren zestig kreeg de Holocaust een centrale plaats in de oorlogsherinnering. Concentratiekampen werden toen ingericht als herdenkingscentra. Deze perspectiefwisseling begon in de Bondsrepubliek Duitsland, vanuit een besef van nationale, collectieve schuld. In heel Europa verschoof de aandacht van de veldslagen, verzetshelden en oorlogsmisdadigers naar de slachtoffers. Het ging ook niet meer over de natie, maar over individuele burgers. Egodocumenten en historisch onderzoek gaven de Jodenvervolging en het bijzondere slachtofferschap van Joodse burgers door de vernietigingskampen een centrale plaats in de collectieve herinnering.

Net als in andere landen groeide in Nederland het besef dat verwerking van de trauma's van oorlog, vervolging en bezetting veel tijd zou vergen. Voor het eerst werd er ook gesproken over tweede- en derde-generatie slachtoffers. De Raad voor het Rechtsherstel werd pas in 1967 gesloten, en niet begin jaren vijftig zoals oorspronkelijk het plan was.

Deze perspectiefwisseling ontstond doordat de langetermijngevolgen van de bezetting zichtbaar werden, maar ook doordat Nederlanders nieuwe verwachtingen kregen van de overheid. De minimale opvatting van rechtsherstel als teruggaaf van eigendom paste goed bij de beperkte bestaansgaranties en verzorgingsplicht als taakopvatting van de overheid in de eerste

naoorlogse jaren. Door de uitbreiding van de verzorgingsstaat veranderde dat. De overheid zag het steeds meer als haar taak om slachtoffers en ontrechten naar vermogen te compenseren.

Excuses voor het rechtsherstel

Eind jaren negentig liet de Nederlandse regering onderzoek doen naar het naoorlogse rechtsherstel. Dat gebeurde na internationale onthullingen over bijvoorbeeld roofkunst en Joodse tegoeden bij Zwitserse bankhuizen. Mogelijk hebben zelfs de verwerking van het communistische verleden in Oost-Europa en de omgang met de apartheid in Zuid-Afrika een rol gespeeld bij dit besluit.

Op basis van de resultaten van verschillende Nederlandse commissie-rapporten besloot het kabinet in 2000 verontschuldiging aan te bieden aan de Joodse slachtoffers en hun nabestaanden. De Joodse gemeenschap kreeg een financiële **tegemoetkoming**. De Nederlandse regering noemde deze stappen samen 'finaal recht'. Toch besloot de gemeenteraad van Amsterdam in 2013 op basis van nieuw lokaal onderzoek om zijn verantwoordelijkheid te nemen. Uit het onderzoek bleek namelijk dat gemeente Amsterdam in de oorlog zelf onteigend Joods vastgoed had aangekocht. En dat de gemeente na de bevrijding gemeentebelastingen en erfpachtcanon had geheven over de bezettingsjaren. In de jaren daarna volgde soortgelijk onderzoek in Rotterdam, Den Haag en Utrecht.

De zogenaamde Maror-gelden (Morele Aansprakelijkheid Roof en Rechtsherstel) van de nationale overheid voor de tekortkomingen van het naoorlogs rechtsherstel. Ook banken, verzekeraars en het beurswezen droegen bij aan dit fonds.

Het verleden opnieuw gewogen

Ook het wetenschappelijk onderzoek veranderde. Naast het bekende politieke en militaire verhaal van de Tweede Wereldoorlog op nationaal en internationaal niveau, ontstond meer aandacht voor de dagelijkse ervaring van burgers en bestuurders tijdens de bezetting op regionaal en lokaal niveau. Juist daar werd duidelijk dat morele labels van goed en fout, zoals 'collaboratie' en 'verzet', slechts een klein deel van de historische werkelijkheid dekten. Het dilemma van de '**burgemeester in oorlogstijd**' is hiervan slechts één voorbeeld.

Deze nuancering van schuldvragen en meer oog voor dwang en keuzevrijheid droegen ertoe bij dat de medeverantwoordelijkheid van Nederlandse instanties opnieuw werd gewogen. Van het regeringsbeleid en de politie tot de NS of de Heidemij, maar ook van gemeentelijke overheden.⁷

De keuze tussen twee kwaden: medeplichtig worden door steeds verdergaande collaboratie, of ontslag riskeren en vervanging door een NSB-burgemeester.

Kortom, onze omgang met het oorlogsverleden is door de tijd sterk veranderd. Overheidsbeleid, publiek debat en wetenschappelijk onderzoek gaven elkaar daarbij steeds impulsen. In de eerste twee decennia na de oorlog gaf een nationaal gekleurd perspectief van goed en fout houvast in het verlangen naar normaliteit. Het resultaat was achteraf gezien eerder verdringing dan verwerking van de gebeurtenissen. Ook formele procedures en regels boden houvast in onzekere tijden, met een – in de ogen van Nederlanders in de 21^e eeuw – hardvochtige beleidsuitvoering tot gevolg.

Vanaf de jaren zestig kreeg de Holocaust de publieke en emotionele betekenis die voor Nederlanders van nu vanzelfsprekend is. Herbezinning op de (eigen) schuldvraag duurde in Nederland net als in andere bezette

landen tientallen jaren, vanuit het gevestigde verhaal van verzet en eigen slachtofferschap. Onlangs heeft dat in de wetenschappelijke literatuur geleid tot een nuancering en contextualisering van schuldvragen. In het publieke debat leidde het juist tot een nadruk op morele schuldvragen.

Dankwoord

Bij de uitvoering van deze opdracht konden we altijd terugvallen op de prettige samenwerking met Paul Post, directeur van het Regionaal Archief Alkmaar, die namens gemeente Alkmaar als opdrachtgever optrad. Het was zeer waardevol dat we konden voortborduren op het verkennend onderzoek dat Paul Post eind 2020 heeft verricht.⁸ Zonder enige terughoudendheid kregen we toegang tot alle gevonden relevante archiefdossiers en onderzoeksgegevens. Dat gaf ons onderzoek een vliegende start.

Medewerkers in de studiezaal van het Regionaal Archief Alkmaar en van het Nationaal Archief in Den Haag hebben ons uitstekend ondersteund bij het archiefonderzoek ter plekke. Hetzelfde geldt voor de leden van de klankbordgroep: Ronny Naftaniël namens het Centraal Joods Overleg, Ruben Boas en Esther de Goede-Vermeer namens NIG Noord-Holland Noordwest, Martin Franssen en Andy Deutsch namens Stichting Chanah, Fabio De León namens Stichting Alkmaarse Synagoge, Anneke van Wordragen van Stichting Herdenkingsstenen Joods Alkmaar en Jakob Brouwer namens gemeente Alkmaar. Na de startbijeenkomst in februari 2022 hebben zij kritisch meegelezen met de conceptversie van dit rapport. Bovendien waren ze beschikbaar als wij aanvullende vragen hadden.

Bijzonder waardevol was het onderzoek dat de afgelopen jaren is verricht naar de Tweede Wereldoorlog in het algemeen en de Joodse gemeenschap in Alkmaar in het bijzonder. Zo konden we voor achtergrondinformatie onder meer putten uit de studies van Joop Kila over de complete Alkmaarse Joodse gemeente en van Jan van Baar over één Joodse familie in het bijzonder. Ook de website van de Stichting Herdenkingsstenen Joods Alkmaar bood een schat aan informatie.⁹ Jan van Baar fungeerde tijdens dit onderzoek als vraagbaak voor kwesties die wij niet direct in de archiefdossiers konden terugvinden.

Door de coronacrisis kon ons archiefonderzoek pas in september 2021 echt beginnen. Dat bleek een voordeel; meer dan een dozijn historici en archivariissen zijn ons met een soortgelijke opdracht van andere gemeenten voorgedaan. We bedanken hen voor hun bereidheid om eigen ervaringen met ons te delen, onder andere tijdens de Nijmeegse en Groningse online-workshops op 23 juni en 9 december 2021. Bijzondere dank zijn we verschuldigd aan Maarten Duijvendak, Hans Giesbertz, Herman de Koning, Hinke Piersma, Wouter Veraart en Maarten-Jan Vos. De verantwoordelijkheid voor de gekozen opzet en uitvoering ligt vanzelfsprekend volledig bij de auteurs.

Dankzij de inzichten van collega's en hun archief-technische adviezen konden wij weloverwogen keuzes maken. Zo kreeg de vergelijking als methode bij

ons een centralere plaats dan in eerdere studies. Ook gaven we bewust een prominente plaats aan een reconstructie van de beleidsvorming en -uitvoering door de gemeente.

Dit onderzoek is uitgevoerd aan de Radboud Universiteit, in het Radboud Institute for Culture & History (RICH), door de denktank Advies & Actualiteit van de expertisegroep Politieke Geschiedenis. Onze dank geldt niet in de laatste plaats het vaste team van Susanne Geuze en Joyce Dekker, die de eindredactie en vormgeving van deze schriftelijke presentatie van de onderzoeksresultaten verzorgden. Een minder zichtbare, maar niet minder waardevolle bijdrage leverden Marina Kritikou en Annebel Spanjersberg, met een uitgebreide literatuurstudie naar Jodenvervolgning en onteigeningen.

Junior-onderzoekers Laura de Jong en Mirjam Vriend voerden voor dit project het leeuwendeel van het archiefonderzoek uit. Xia van Beuningen, Felix Bosch, Laura Brinkhorst, Jelle Lammers, Eva van Leeuwen, Doortje Swaters en Liza Werkman assisteerden hen daarbij, terwijl Annebel Spanjersberg ook de communicatie en organisatie van de serie onderzoeksprojecten voor verschillende gemeenten in de hand hield.

Alleen met zo'n goed functionerend team kon deze uitdagende opdracht in de beperkte tijd tot een goed einde worden gebracht. Bij een onderzoek dat uiteindelijk vooral schaduwzijden van menselijk handelen aan het licht brengt, krijgt zulk teamwork een extra dimensie.

Advies & Actualiteit slaat een brug tussen academische geschiedschrijving en maatschappelijke vraagstukken. Met andere woorden: tussen wetenschap en toegepast onderzoek. We bouwen en vertrouwen daarbij op de onderzoekservaring van gepromoveerde stafleden, maar net zo goed op het talent en de inzet van jonge afgestudeerden en studenten.

Ingrid van der Vlis Laura de Jong Mirjam Vriend Wim van Meurs Marieke Oprel

Het onderzoeksteam

Wim van Meurs, hoogleraar Politieke Geschiedenis aan de Radboud Universiteit, initiatiefnemer van denktank Advies & Actualiteit, projectleider ‘Lokaal besturen tussen bezetter en burger’ (Mondriaan Fonds, 2020-2023)

Marieke Oprel, universitair docent aan de Radboud Universiteit, coördinator en adviseur bij Advies & Actualiteit. In 2020 gepromoveerd aan de Vrije Universiteit Amsterdam op een studie over tot vijandelijke onderdanen verklaarde Duitsers, op basis van de archieven van het Nederlands Beheersinstituut, projectleider ‘Vermogensonteigening na de Tweede Wereldoorlog’ (Mondriaan Fonds, 2020-2023)

Ingrid van der Vlis, freelance historicus bij Historisch Onderzoeksbureau Tijdelijk, gepromoveerd aan de Erasmus Universiteit Rotterdam (2001), werkt aan uiteenlopende historische projecten als onderzoeker, auteur en redacteur

Laura de Jong, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de masteropleiding Geschiedenis en Actualiteit, Radboud Universiteit (2019)

Mirjam Vriend, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de masteropleidingen Politiek en Parlement, Radboud Universiteit (2020) en Geschiedenis van Politiek en Maatschappij, Universiteit Utrecht (2021)

Joyce Dekker, grafisch vormgever, Studio Joyce Dekker in Utrecht

Susanne Geuze, afgestudeerd aan de masteropleiding Politiek en Parlement, Radboud Universiteit (2014), werkt als zelfstandig tekstschrijver en redacteur

Noten

- ¹ Van Baar, *De familie Drukker*; Joods Monument nr. 216860; Verkaufsbücher, Laufnr. 1947; Kadaster Alkmaar, perceel F 1816, leggerartikelen 14409, 14121.
- ² Kadaster Alkmaar, percelen E 2650, E 3732, leggerartikelen 13604, 14121, 15022, 16258, 16486 en 15499; Joods Monument nr. 216781; NA, 2.09.16.08, inv.nr. 107958.
- ³ Piersma en Kemperman, *Openstaande rekeningen*; Piersma en Kemperman, 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)'; Blauw, 'Verschil maken?'; Te Slaa, 'Daar dit een immorele aanslag is'; Piersma en Van den Berg, 'Ontrechting en rechtsherstel'.
- ⁴ Beyens, *Overgangspolitiek*; Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*; Oprel, *The Burden of Nationality*.
- ⁵ Croes en Tammes, 'Giflaten wij niet voortbestaan'.
- ⁶ Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*; De Haan, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis'.
- ⁷ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*; Meershoek, *Dienaren van het gezag*.
- ⁸ Post, Verslag verkennend onderzoek.
- ⁹ Kila, *Kaddiesj voor Joods Alkmaar*; Van Baar, *De familie Drukker*; Herdenkingsstenen Joods Alkmaar.

2. Opdracht en conclusies

In 2019 digitaliseerde het Nationaal Archief de **Verkaufsbücher**, de vastgoed-boeken van de Duitse bezetter. In die boeken had het naziregime doorverkocht Joods vastgoed geregistreerd. De Verkaufsbücher geven dus een goed overzicht van wat er tijdens de Tweede Wereldoorlog gebeurde met Joods vastgoed. Wel bevatten ze alleen informatie over onteigende panden die *doorverkocht* waren. De informatie in de Verkaufsbücher werd bij de digitalisering gekoppeld aan kadastrergegevens.

Op 27 mei 2020 berichtten onderzoeksjournalisten van het televisie-programma Pointer (KRO-NCRV) over de 7.500 geregistreerde transacties van deze systematische onteigening van Joodse burgers en de rol van Nederlandse gemeenten.¹ De journalisten benaderden de gemeenten die in de Verkaufsbücher voorkomen met een verzoek om stellingname, waaronder Alkmaar.

Elke registratie van een verkooptransactie vermeldt o.a. het adres van het verkochte pand of panden, de 'verkoper' en de koper (beiden met adres). Daarnaast wordt de beheerder genoemd, de notaris, de verkoopdatum en de koopprijs.

Drie vragen

Het gemeentebestuur heeft toen vastgesteld dat het geen goed beeld had van de rol die gemeente Alkmaar destijds speelde bij onteigening en rechtsherstel van Joodse Alkmaarders. Ook de archieven geven geen eenvoudig antwoord op zulke vragen. Gegevens uit de collecties van met name het Nationaal Archief in Den Haag, het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies in Amsterdam, het Regionaal Archief Alkmaar en het Noord-Hollands Archief in Haarlem moesten hiervoor met elkaar verbonden worden. De gemeenteraad en het college van burgemeester en wethouders (B en W) besloten dat vervolgstappen alleen betekenisvol zijn als we de historische feiten kennen. Daarop is een onderzoeksopdracht geformuleerd met twee hoofdvragen en een derde, achterliggende vraag.

Vraag 1: ontrechting

De eerste vraag gaat over de ontrechting van Joodse vastgoedeigenaren door de Duitse bezetter. We weten dat gemeenten in praktische zin meegewerkt hebben aan de onteigening – van transport en opslag van inboedels tot betrokkenheid bij de verhuur van leegstaande panden. Van een aantal steden is bekend dat de gemeente een of meerdere Joodse panden gekocht heeft, direct of via een tussenhandelaar. Heeft gemeente Alkmaar gebruikgemaakt van de ontrechting van haar Joodse burgers door onteigend vastgoed aan te kopen, wel wetend waarom deze panden tegen een vaak lage prijs te koop aangeboden werden?

Vraag 2: rechtsherstel

De tweede hoofdvraag gaat over het rechtsherstel na de bevrijding. We weten dat onteigende panden meestal zijn teruggegeven aan de rechtmatige eigenaar. Van Amsterdam en Den Haag is bekend dat ze na de oorlog naheffingen en

boetes voor gemeentelijke belastingen op vastgoed of een erfpachtcanon vorderden voor de tijd tussen het moment van onteigening en het herstel van het eigenaarschap, zonder enig respect voor het bijzondere slachtofferschap. Heeft ook gemeente Alkmaar naheffingen en eventuele boetes opgelegd aan Joodse huiseigenaren of hun nabestaanden, met name voor straatbelasting?

Vraag 3: bejegening

Deze twee vragen zijn beide concrete en formele vragen naar bestuurlijke keuzes. De handelingsruimte van de gemeente was beperkt, zowel binnen het onteigeningsbeleid van de bezetter als binnen het nationale beleid voor het rechtsherstel na de bevrijding. Minder concreet, maar net zo wezenlijk is de derde vraag, die naar de bejegening van de Joodse bewoners door de gemeente. Hoe gaf de gemeente zich rekenschap van hun bijzondere slachtofferschap? De bronnen geven op deze vraag geen volledig of representatief antwoord, maar bepaalde terugkerende patronen worden wel zichtbaar.

Conclusies over de onteigeningen

1. Uitvoerig en systematisch archiefonderzoek heeft geen enkele aanwijzing aan het licht gebracht dat gemeente Alkmaar of de voormalige gemeenten Koedijk, Oudorp, Schermer, Graft-De Rijk, Sint Pancras en hun eventuele voorgangers onteigend Joods vastgoed hebben gekocht van de Duitse bezetter, of zelfs maar overwogen hebben om tot een dergelijke aankoop over te gaan.
2. Ook voor de indirecte aankoop van Joods vastgoed via een tussenhandelaar heeft het onderzoek voor Alkmaar en de toenmalige zelfstandige gemeenten geen enkele aanwijzing opgeleverd.
3. Er zijn ook geen aanwijzingen gevonden voor persoonlijke aankopen door NSB-burgemeesters of NSB-wethouders.

Conclusies over het rechtsherstel

1. Voor alle Alkmaarse panden die tijdens de oorlog van Joodse eigenaren werden onteigend, heeft rechtsherstel plaatsgevonden. Dat gebeurde met een (snelle) minnelijke schikking, of na een uitspraak van de Raad voor het Rechtsherstel.
2. Rechtsherstel vond in gemeente Alkmaar relatief snel plaats, het merendeel binnen twee à drie jaar. In de praktijk duurde het wel vaak langer voordat nabestaanden over hun eigendommen konden beschikken. Bijvoorbeeld doordat ze moesten wachten op de formele overlijdensberichten van eigenaren en erfgenamen.

3. De gemeente voerde na de oorlog geen actief beleid om achterstallige lokale belastingen van Joodse huiseigenaren te innen. Dat was ook nauwelijks aan de orde, omdat gemeentebelastingen tijdens de oorlogsjaren over het algemeen werden doorbetaald door de instantie die de gebouwen beheerd of de toenmalige eigenaren die het pand in de oorlog hadden gekocht.
4. De gemeente stond coulant tegenover verzoeken om ontheffing van lokale belastingen voor Joodse oorlogsslachtoffers. In 1946 werd in ieder geval voor het belastingjaar 1944 aan enkele Joodse inwoners ontheffing van de betaling verleend.

Conclusies over de bejegening

1. De uitvoerende diensten van de gemeente hebben actief meegeholpen met het administreren van de Joodse bevolking, het leeghalen van hun woningen en het tijdelijk verhuren van de panden voor deze verkocht werden, net als in andere gemeenten gebeurde.
2. Er waren in Alkmaar zeer bescheiden tekenen van protest tegen anti-Joodse maatregelen door vertegenwoordigers van de gemeente. Een lid van de gemeenteraad en de echtgenote van de burgemeester protesteerden tegen de maatregelen. Dat is opvallend, omdat zulke geluiden elders nauwelijks voorkwamen.
3. In gemeente Alkmaar kwam het Joodse slachtofferschap direct na de bevrijding een enkele keer expliciet aan de orde. Naar de maatstaven van 1945 was dat een opvallend geluid. In die tijd werd het Joodse slachtofferschap elders nog nauwelijks benoemd, niet door bestuurders en ook niet in de pers.

Conclusies over de bejegening laten zien dat de vraag wie nu 'de gemeente' was, niet zo duidelijk is als op het eerste gezicht lijkt. We moeten onderscheid maken tussen hoe gekozen en benoemde bestuurders in de eerste fase van de bezetting handelden, en hoe ze te werk gingen in de tijd dat er een NSB-burgemeester was. Die NSB-burgemeester bestuurdde zonder gemeenteraad. En de wethouders en andere functionarissen waarmee hij samenwerkte, waren ook door de bezetter benoemd.

Het uitvoerende werk van bijvoorbeeld de gemeentepolitie of gemeentediensdiensten is een kwestie op zich. De vraag hoe zulke diensten hun werk deden, valt buiten ons onderzoek. Dat geldt ook voor de bemoeienis van de gemeente bij vordering van woningen door de Wehrmacht. Over het algemeen werkten gemeenten het vorderingsbeleid niet tegen en leverden ze hulp in opdracht van de Wehrmacht, net zoals bij de onteigening en deportatie van Joodse inwoners. Wel laat dit onderzoek zien dat de rol en speelruimte van de gemeente beperkt was. Zeker tijdens de oorlogsjaren, toen de bezetter maatregelen dicteerde. Het naoorlogse proces van rechtsherstel verliep grotendeels buiten gemeentebestuurders om.

Met onze 21^e-eeuwse blik op de Tweede Wereldoorlog vinden we het bijzondere slachtofferschap van de Joodse bevolking vanzelfsprekend. De conclusies van dit rapport, en ook de bredere vakliteratuur, laten zien dat Nederlandse bestuurders daar tijdens en vlak na de oorlog anders naar keken. Het besef dat Joodse burgers in bijzondere mate slachtoffers waren, leefde nauwelijks. Sterker nog: een van de leidende principes was juist dat niemand bevoordeeld of benadeeld mocht worden door het rechtsherstel.

In de praktijk betekende dat voor Joodse burgers nog meer indirect onrecht en benadeling. Eigenaren van panden die door de Wehrmacht waren gevorderd, kregen een kleine vergoeding via de gemeente. Voor Joden van wie het vastgoed onder beheer geplaatst was, ging deze vergoeding naar de roofofstellingen. En die betaalden mee aan de deportaties en kampen.

In een aantal gevallen was een Joods pand in de oorlog niet verkocht, maar verhuurd door de ANBO. Soms had de oorlogskoper het pand verhuurd. Pas als de oorspronkelijke eigenaar zijn pand terugkreeg, kon hij de huur opzeggen. Zijn eigenaarschap kreeg dus geen voorrang op de huurbescherming. Sommige nabestaanden emigreerden na de oorlog uit Nederland en Europa. Zij waren vaak niet in de positie om een claim in te dienen bij het NBI, of hadden daar geen interesse in. Zo bleven talrijke oorlogskopers in het bezit van Joods eigendom. De inboedels kwamen zelden of nooit terug, of ze nu waardevol of eenvoudig waren. NSB'ers huurden onteigende panden voor een vriendenprijs, maar die vormde wel de basis voor de minnelijke schikking na de oorlog. Dit zijn slechts een paar voorbeelden. Indirect onrecht kwam structureel voor.

Vervolg

Met deze eindrapportage is het archiefonderzoek naar de hoofdvragen van de opdracht volgens ons afgerond. De resultaten zijn daarmee definitief. Het kleine restrisico dat andere archieven de resultaten in detail nog corrigeren of aanvullen, staat in geen verhouding tot de onderzoeksinspanning die daartoe nodig zou zijn.

Vervolgonderzoek

In de loop van 2022 zijn de onderzoeken met vergelijkbare vraagstellingen afgerond voor tientallen gemeenten in Nederland. Daarmee ontstaat een representatief beeld rondom onteigening en ontrechting, met patronen en uitzonderingen op lokaal niveau. De goede samenwerking tussen de uitvoerders van deze onderzoeken kan als basis dienen voor een afsluitende conferentie en/of enkele tijdschriftartikelen voor Nederlandse vakgenoten.

Uit dit project en andere gemeentelijke onderzoeksprojecten komen drie wetenschappelijke vervolgonderzoeken naar voren. Het eerste is een nationaal onderzoek naar de rol van makelaarskantoren in de processen van onteigening, ontrechting en rechtsherstel, op basis van nog beschikbare firma-archieven. Het tweede is een systematisch onderzoek vanuit het perspectief van de provinciale overheid. Provincies kregen alle aankoopplannen van Joods vastgoed door gemeenten voorgelegd, of zo'n gemeente nou wel of geen NSB-

burgemeester had. Het derde is een groot project om de cruciale archieven van het Nederlands Beheersinstituut (NBI) en de Raad voor het Rechtsherstel beter toegankelijk te maken en digitaal te ontsluiten.

Voor vervolgonderzoek om het beeld van de Joodse geschiedenis onder het naziregime volledig te maken, zijn verschillende richtingen denkbaar. De belangrijkste is waarschijnlijk de verdere reconstructie van levensverhalen, door arbeidsintensief archiefonderzoek in collecties en met ingangen die tot nu toe minder gebruikt zijn. De nu al indrukwekkende verzameling van bijvoorbeeld het Joods Monument zou hiermee verrijkt kunnen worden.

Expositie

Onze aanbeveling over de publieke herinnering aan deze historische gebeurtenissen richt zich niet alleen tot Alkmaar, maar tot alle betrokken Nederlandse gemeenten samen. Vervolgonderzoek levert ongetwijfeld nieuwe, waardevolle inzichten op voor steden en regio's. De tientallen vergelijkbare onderzoeksprojecten van dit moment bieden de eenmalige kans om een digitale of rondtrekkende expositie in te richten. Zo'n expositie zou het meest sprekende materiaal uit verschillende projecten en gemeenten bijeenbrengen. Inzichten uit genoemde conferentie kunnen een leidraad vormen voor het verhaal van deze expositie.

Serie rapporten

Tegelijk met dit onderzoek in gemeente Alkmaar voert het onderzoeksteam van Advies & Actualiteit van de Radboud Universiteit een tiental vergelijkbare projecten uit. Die onderzoeken zijn voor zo'n twintig gemeenten in Gelderland, Overijssel en Noord-Holland. In al deze projecten hanteren we dezelfde methodiek.²

De hoofdstukken Inleiding en Verantwoording (hoofdstuk 1 en 3) van de eindrapportages zijn daarom grotendeels gelijkloidend. Dat geldt vooral voor de uiteenzetting van de methodiek met de archiefbronnen, de nationale juridisch-institutionele kaders van ontrechting en rechtsherstel en de vergelijking met andere steden en onderzoeksprojecten.

Noten

¹ KRO-NCRV, Pointer, pointer.kro-ncrv.nl/vastgoedboeken-van-de-duitse-bezetter.

² Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht/vm/onteigening-van-joods-vastgoed-in-wo2-en/.

3. Verantwoording

De gemeente heeft deze onderzoeksopdracht gegund aan universitaire onderzoekers. Daarmee verwacht zij een wetenschappelijke bekrachtiging van het omvangrijke bestaande onderzoek over dit thema. Dat begint met een doordachte verantwoording van de gekozen onderzoeksmethoden, begrippen en concepten die we gebruiken. De bronnen die we kiezen, moeten relevant en doelmatig zijn. Elke soort bronnen kent beperkingen. Aan de hand van eigen vooronderzoek en dat van anderen hebben we bepaald welk type bronnen we gebruiken – en welke bronnen juist niet.

Woordkeuze

Nog voordat in de zomer van 1942 de deportatie van de Joodse bevolking van Nederland begon, was de uitsluiting van Joodse burgers uit het economische leven een centrale doelstelling van het naziregime. Joodse bedrijven werden gesloten of aan Arische gegadigden verkocht. Vastgoed, hypotheek en huurinkomsten van Joodse Nederlanders werden in beheer genomen. De inkomsten die deze transacties opleverden, waren voor de bezetter uiteindelijk bijzaak, al werden het geroofde geld en bezit gebruikt om de kosten van deportatietransporten en de bouw en het onderhoud van kampen als Westerbork te dekken.

Roof, onteigening of vordering

Het begrip ‘roof’ (of formeler, ‘ontvreemding’) werd na de bevrijding gekozen om dit criminele handelen van de Duitse instanties te benoemen. De term ‘roof’ laat de morele veroordeling van het handelen van de bezettingsmacht treffend zien.

Toch schiet het woord voor de doelstellingen van dit onderzoek tekort. We moeten ons namelijk verdiepen in de instituties en rechtsregels die werden ingericht om deze roof uit te voeren. Bovendien was de toe-eigening van bezit voor eigen gewin niet het hoofddoel.

Het begrip ‘ontrechting’ treft wél precies deze doelstelling. Namelijk: burgers hun (economische) rechten ontnemen en uit de maatschappij verwijderen. In dit rapport gebruiken we daarom het begrip ‘ontrechting’ als het om de slachtoffers gaat. Gezien de moord op zes miljoen Joden door het naziregime schiet ook die term tekort. Maar in elk geval past de term ‘ontrechting’ bij de vragen over bestuurlijke procedures en keuzes waar dit onderzoek over gaat.¹

Vervreemding of onteigening

Voor het vastgoed zelf ontbreken de juiste woorden. Juridische termen zijn immers niet bedoeld om het handelen van een misdadige overheid in woorden te vatten. De neutrale term ‘vervreemding’ zegt juridisch niet meer dan de overdracht van eigendomsrechten, bijvoorbeeld door verkoop of schenking. ‘Onteigening’ (of ‘gedwongen verkoop’) betekent dat een overheid vanuit een

algemeen belang – en terughoudend – een burger dwingt om zijn eigendom aan de staat over te dragen tegen een passende compensatie. Elke democratie kent zulke procedures. Bijvoorbeeld voor de uitbouw van infrastructuur en stadsvernieuwing, of bij een noodsituatie zoals na de bombardementen op Rotterdam en Nijmegen.²

Van zo'n onteigening was tijdens de bezetting geen sprake. Ontrechting van de burger was immers het doel. Ook was geen sprake van proportionele en gerechte compensatie. Streng genomen werd de zeggenschap over een pand onteigend, maar het stond de beheerder vrij om dat pand te verkopen. Na deportatie van de ontrechten bleef de verkoopsom bij een roofofbank. Het slachtoffer kreeg geen financiële compensatie voor zijn eigendomsverlies, maar alleen een maandelijks toelage uit zijn claim op de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV), om in een minimaal levensonderhoud te voorzien.

In dit rapport onderscheiden we Duitse onteigeningen (op basis van de verschillende anti-Joodse Verordnungen) en Nederlandse onteigeningen. In uitzonderlijke situaties, zoals overstromingen, kon de Nederlandse overheid ook voor en na de bezetting land- en huizenbezit onteigenen in het belang van wederopbouw. In een aantal gemeenten gebeurde dit tijdens of na de oorlog na bombardementen.

De term vordering of confiscatie verwijst naar een verdere complicatie. De Duitse Wehrmacht vorderde huizen, scholen en bedrijfspanden om soldaten in te kwartieren of om oorlogsmaterieel op te slaan. De bezitter behield zijn eigendom, maar het gebruik ervan moest hij aan de bezetter laten. Dit gebeurde tegen een kleine periodieke compensatie. Of de eigenaar Joods was, speelde bij vordering geen rol. In een paar gemeenten werden huizen gevorderd om voor ze vervolgens te slopen, voor de bouw van verdedigingswerken of voor een vrij schootsveld. Het verschil met de 'Duitse' onteigeningen is dat dit geen specifiek anti-Joodse maatregel was, en dat er een compensatie tegenover stond.

Andere juridische begrippen

Ook het gebruik van andere juridische begrippen krijgt in deze context een cynische ondertoon. Een 'beheerder' (Verwalter) of 'bewindvoerder' (Treuhänder) over het eigendom van een burger zou immers altijd naar eer en geweten de belangen van deze burger moeten dienen. In zekere zin werden de Joodse eigenaren inderdaad onder curatele geplaatst. Het stond de beheerder echter vrij om het vastgoedbezit te verkopen naar eigen goeddunken. Dat werd zelfs van hem verwacht.

Toch kunnen we er niet omheen om deze termen te gebruiken om aan te tonen welke juridische constructies de bezetter gebruikte. Zonder deze kennis is namelijk ook het proces van rechtsherstel – met deels dezelfde termen als 'beheer' – niet goed te begrijpen. Daarbij kunnen de intenties van ontrechting (en uiteindelijke deportatie) door een onrecht-staat niet genoeg benadrukt worden. Met deze belangrijke kwalificatie gebruiken we zo veel mogelijk het begrippenpaar 'ontrechting' en 'onteigening'.

De NGV (ofwel: Nederlandse Administratie van Onroerende Goederen) was de centrale instantie die het Joodse eigendom vanaf 1941 eerst registreerde en vervolgens liet doorverkopen.

Rechtsregels en morele normen

De spanning tussen morele oordelen en juridisch-institutionele kaders keert in dit onderzoek steeds terug. Voor de oorlog en tijdens haar ballingschap in Londen had de Nederlandse regering met deze spagaat te maken. Ze gaf haar ambtenarenapparaat de opdracht om het bestuur voort te zetten tijdens een (eventuele) bezetting – in het belang van de Nederlandse bevolking en zoals het oorlogsrecht dat voorzag. Tegelijk deed ze er met de geallieerden alles aan om Nederland te bevrijden en steun te bieden aan het verzet. Zo vormden de **Verordnungen** van de bezetter geldend recht, hoewel de bezetting illegaal was en de Verordnungen burgers onrecht aandeden.

Ook bij het naoorlogse rechtsherstel konden de onteigeningen wel ‘nul en nietig’ verklaard worden, maar de Nederlandse instanties konden deels niet anders dan effecten van de Duitse regels als uitgangspunt nemen bij het reconstrueren en ongedaan maken van alle gevolgen.

In veel gevallen wisten de oorlogskopers van het vastgoed op de hoogte van het feit dat ze onteigende Joodse panden kochten – of hadden ze dat kunnen weten. Desondanks trokken de uitvoerders van het rechtsherstel hun eigendomsclaim na de oorlog niet op die grond in twijfel. Het principe van de bescherming van privébezit kreeg prioriteit. Zonder bewijs van het tegendeel werd in de praktijk aangenomen dat oorlogskopers te goeder trouw hadden gehandeld.

Verordnungen waren besluiten van de Duitse Rijkscommissaris. Ze werden per jaar door-genummerd; bijvoorbeeld Verordnung 154/1941 voor de registratie van vastgoed.

Om zo snel mogelijk een normalisering van het economisch verkeer te bereiken, koos de Nederlandse staat na de oorlog voor een ‘verdelende’ in plaats van een ‘herstellende’ gerechtigheid. Het rechtsherstel mocht de oorlogskopers niet benadelen en de oorspronkelijke eigenaren niet bevoordelen. Zo moest men bepalen wat er gebeurd zou zijn als het vastgoed niet onteigend was geworden, met alle bijbehorende praktische haken en ogen en onrechtvaardigheden. Door dit uitgangspunt deelden twee eigenaren eigenlijk hetzelfde bezit. Van hen werd verwacht dat ze samen tot een redelijke en acceptabele oplossing zouden komen. Dat leidde tot langlopende conflicten over renovatiekosten, huurder-ving, belastingheffingen en dergelijke, en uitgebreide verrekeningen daarvan. De Joodse ontrechten moesten hun herstelde eigendomsrechten feitelijk met anderen delen. Bij de onderhandelingen hadden zij vaak de zwakkere positie.³

Gebruikte archieven

In ons eigen werk en de rapporten van anderen worden wel twintig verschillende typen archieven gebruikt om de gestelde vragen te beantwoorden. Toch biedt geen daarvan een volledig en definitief antwoord. Daar komt nog bij dat sommige archieven of delen daarvan tijdens de oorlog verloren zijn gegaan, met opzet vernietigd, of na de oorlog gereorganiseerd of opgeschoond.

We hebben geprobeerd om de betrouwbaarheid van onze antwoorden te verhogen door een combinatie van drie verschillende typen archieven. We onderscheiden hier als hoofdcategorieën politiek-bestuurlijke archieven, administratieve en justitiële archieven, en particuliere archieven en media.

De inventarisatie van Joodse inwoners en vastgoed vormde de basis van dit onderzoek. We zijn daarbij enorm geholpen door vaak jarenlang gedetailleerd speurwerk van lokale Joodse organisaties, historische verenigingen en initiatieven voor het leggen van **Stolpersteine** of **Herdenkingsstenen**. Zij zetten zich nog steeds in om de talloze Joodse slachtoffers hun gezicht en verhaal terug te geven. Zulke lokale initiatieven dragen bij aan het nationale overzicht van het **Joods Monument** en omgekeerd.

Deze inventarisaties zijn zo volledig mogelijk. Vanzelfsprekend gaan ze over de Joodse inwoners, maar ze vermelden – voor zover bekend – ook woonadressen, vaak het laatste adres voor deportatie. Vaak is dat een huurwoning, of het adres waar iemand als vluchteling onderdak heeft gevonden. In een kleiner deel van de gevallen gaat het om wooneigendom. Het percentage woning-eigenaren varieert sterk per stad, afhankelijk van bijvoorbeeld de verhouding tussen gevestigde Joodse inwoners en nieuwkomers – zoals vluchtelingen uit het Derde Rijk. Bovendien was het in die tijd niet ongebruikelijk om eigenaar te zijn van een of meerdere (verhuurde) panden en zelf een huurwoning te betrekken.

Archieven van politiek en bestuur

De reconstructie van beleidskeuzes en besluiten door de gemeente vormt een belangrijk onderdeel van ons onderzoek – belangrijker dan in de meeste rapporten die andere onderzoeksteams maakten voor gemeenten. We deden systematisch onderzoek in de notulen, besluitenlijsten, jaarverslagen en correspondentie van de **gemeenteraad** en het college van B en W. De kwaliteit van deze bestuurlijke verslaglegging varieert voor de oorlogsjaren sterk van stad tot stad. De komst van een NSB-burgemeester had hier ook vaak grote invloed. Niet zelden zijn delen van deze archieven aan het einde van de bezettingstijd met opzet vernietigd. Ook soortgelijke archieven van de **Commissaris der Provincie** zijn relevant, vooral omdat die vastgoed aankopen door gemeenten moest goedkeuren.

Administratieve archieven

In dit onderzoek maken we gebruik van drie soorten administratieve archiefbronnen: de administratie van de bezetter, die van reguliere Nederlandse overheidsinstellingen (met name op gemeenteniveau) en de archieven van bijzondere instellingen voor het rechtsherstel.

Nederlandse archiefvormende instellingen die systematisch informatie verzamelden, zijn bijvoorbeeld het kadaster en de uitvoerende diensten van gemeenten. Deze laatste bestanden bestaan vaak niet meer, bijvoorbeeld doordat archieven tientallen jaren later zijn opgeschoond. Waar ze nog wel bestaan, zijn ze voor dit onderzoek uit tijdsoverwegingen niet systematisch doorzocht. Ondanks digitale toegangen blijft het kadaster een bron die veel expertise en tijd vergt, onder andere door de herindeling en omnummering van de grondstukken. Waar verdieping noodzakelijk was, zijn deze archieven doelgericht geraadpleegd.

Zogenaamde ‘struikelstenen’ in het trottoir voor het laatste woonhuis van gedeporteerde Joden, sinds 1992 in heel Europa geplaatst.

Een online monument voor alle slachtoffers van de Jodenvervolgung, met beeldmateriaal en levensverhalen.

In de zomer van 1941 ontbond de bezetter de gemeenteraden en de Provinciale Staten. De volledige bestuurlijke macht kwam in handen van de burgemeesters en de Commissarissen der Provincie.

Zo heette de Commissaris van de Koningin tijdens de bezetting.

Daarbij mogen we niet vergeten dat bestuurlijke besluiten of ambtelijk handelen in de archieven altijd zakelijk-formeel of kil overkomen. Het contrast met de tragiek van de Joodse levensverhalen is dan enorm. Deze formele akten zeggen maar weinig over de 'bejegening' van de Joodse slachtoffers. Een gemeentefunctionaris die via een louche deal een Joods pand in handen kreeg, zal dat meestal in de akten niet breed hebben uitgemeten. Omgekeerd zal een ambtenaar die zich onder de bezetting inzette voor Joodse burgers dat ook niet hebben opgeschreven. Daarom zijn we terughoudend geweest om op basis van enkele indrukken uit deze archieven algemene conclusies over 'het gemeentebestuur' of 'de gemeentelijke diensten' te formuleren.

De administraties van de NGV en de **ANBO** zijn in delen ondergebracht bij het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust-, en Genocidestudies in Amsterdam. Delen van de omvangrijke registratie van onteigend vastgoed zijn echter ook op andere plaatsen teruggevonden, zoals in het Kadastermuseum in Arnhem.⁴ Het bekendste onderdeel van de NGV-administratie zijn de 18 Verkaufsbücher (waarvan er één verloren is gegaan). Daarin werden in de bezettingsjaren ruim 7.500 verkooptransacties van onteigend Joods vastgoed geregistreerd.⁵

Voor het de gedwongen verkoop van landbouwgrond door Joodse eigenaren (Verordnung 102/1941) zijn de archieven van het Bureau voor de Goedkeuring en Pachtbureaus/Grondkamers relevant. Die instanties hielden daarop toezicht.⁶

Een centrale rol in dit onderzoek speelt de administratie van de **Raad voor het Rechtsherstel**, zoals die na de oorlog is opgebouwd. Uitvoerende dienst van deze Raad was het Nederlands Beheersinstituut (**NBI**); met name dit archief is voor ons onderzoek relevant. Het is een van de grootste collecties in het Nationaal Archief, maar is lang vergeten en verwaarloosd. Tijdens het proces van rechtsherstel zijn stukken uit de NGV- en ANBO-administraties tamelijk ongeorganiseerd overgeheveld naar het NBI. Ze dienden als bewijsstukken voor de dossiers op naam van beheerders, collaborateurs en ook ontrechten.

Rechtbankdossiers

Ook rechtbankdossiers spelen een rol in dit onderzoek. Zowel in de ont-eigeningsvraag als bij de rechtsherstelvraag, maar beide op een heel verschillende manier. Veel NSB-burgemeesters – en andere functionarissen zoals wethouders, gemeentesecretarissen en politiecommissarissen – moesten na de bevrijding verantwoording afleggen voor een rechtbank van de zogenaamde 'bijzondere rechtspleging'.⁷ Deze **CABR**-dossiers vormen de archivale neerslag van deze processen en vonnissen. De ervaring van eerdere onderzoeken leert echter dat koop of huur van Joodse panden door functionarissen zelden of nooit een centrale plaats innam in hun proces. Deze bewerkelijke en beperkt toegankelijke dossiers hebben we daarom alleen als aanvullend bewijsmateriaal gebruikt. CABR-dossiers kunnen op persoonsnaam worden opgevraagd.

Algemeen Neder-
landse Beheer van
Onroerende Goederen.
Deze organisatie werd
opgericht om huisbezit
van Joden na hun
deportatie te verkopen
voor de NGV.

De in augustus 1945
opgerichte Raad voor
het Rechtsherstel was de
coördinerende instantie
voor het ongedaan maken
van de ontrechting van
personen en instellingen
en het herstel van
rechtsverhoudingen.

Het NBI was van 1945
tot 1967 belast met het
opsporen, beheren en
eventueel liquideren van
vijandelijke vermogens en
de vermogens van land-
verraders, maar ook van
gedeporteerde of onder-
gedoken Joden. Het NBI
kenden talrijke regionale
vertegenwoordigingen en
zelfs een aantal kantoren
wereldwijd.

Het Centraal Archief
Bijzondere Rechtspleging
in het Nationaal Archief
bevat de processtukken
van deze zuiverings-
tribunalen op regionaal
niveau.

De Raad voor het Rechtsherstel heeft verschillende administratieve ingangen. Dossiers van de afdeling Onroerende Goederen zijn geordend op plaatsnaam, waardoor het eenvoudig is om onteigend Joods bezit per gemeente terug te vinden. In de dossiers zitten de aangifteformulieren van het onroerend goed met de opeenvolgende eigenaars, de verkoopprijzen en eventuele hypotheek. De rechtsherstelvraag is met deze dossiers vrijwel altijd te beantwoorden. Omdat ze vaak alleen het uiteindelijke resultaat laten zien, vertellen de dossiers nauwelijks iets over de procedure die eraan is voorafgegaan. Om daar meer zicht op te krijgen, hebben we ook de registers van de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel meegenomen in het onderzoek. Hierin staan alle zaken van met name Joodse ontrechten die niet door een minnelijke schikking opgelost konden worden. In deze registers zitten ook zaken van NSB'ers en zogenaamde 'vijandige onderdanen'.

Deze registers omvatten 30.000 kaartjes. Slechts een klein deel hiervan gaat over Joods onroerend goed, en slechts een fractie daarvan gaat over huis- en grondbezit in de steden die wij onderzocht hebben. We hebben bijna de helft van deze registerkaartjes doorgenomen. Dit arbeidsintensieve werk loonde toch de moeite voor de rechtsherstelvraag.⁸

Particuliere archieven en kranten

We maakten gebruik van overgeleverde archieven van de lokale Joodse gemeenten om dossiers over de eigendomsgeschiedenis van synagogen, begraafplaatsen en andere Joodse inrichtingen uit te diepen. Deze archieven voor de bezettingsjaren systematisch bestuderen zou vanuit de opdrachtvragen geen verstandige keuze geweest zijn.

De meest relevante particuliere archieven voor dit onderzoek zijn de archieven van de betrokken notarissen en makelaars. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat we geen verzoek hebben gedaan om inzage bij deze – deels nog bestaande – kantoren. In de archieven van gemeenten en burgemeesters werd sowieso al de ene zijde van correspondentie en onderhandelingen zichtbaar met deze kantoren, die zeker goed verdienden aan de onteigeningen, de (door)verkoop en het beheer van de panden.⁹ Ook in de rapporten voor andere gemeenten keert deze potentieel belangrijke bron niet terug.

Twee andere bronnen hebben vooral een attenderende functie gehad in dit onderzoek. Lokale kranten uit de oorlog zijn vrijwel allemaal **gedigitaliseerd**. Maar ze zijn door de censuur van beperkte waarde. Krantenberichten uit de eerste naoorlogse jaren bevatten verhalen over Duitse onteigeningen en het lopende rechtsherstel. Deze bronnen zijn veel waardevoller. De lokale en regionale kranten uit Alkmaar en omgeving zijn goed toegankelijk via de website van het Regionaal Archief Alkmaar. Voor de jaren 1940-1950 hebben we deze doorzocht met een uitgebreide lijst aan zoektermen rondom Joods onroerend goed en oorlogsaankopen. Mede hierdoor konden we enige uitspraken doen over hoe de lokale samenleving Joodse burgers bejegende die na de oorlog terugkeerden naar hun woonplaats.

Vooraf in de nationale online krantenbank Delpher.

Onze methode

In dit onderzoek wilden we betrouwbare antwoorden formuleren op de twee hoofdvragen: heeft de gemeente panden aangekocht van Joodse eigenaren, en zijn naheffingen van gemeentebelastingen opgelegd in het proces van rechtsherstel?

Daarnaast leverden systematische zoektochten in de archiefcollecties een indruk op van hoe de gemeente Joodse burgers bejegende, tijdens de bezetting en na de bevrijding. Zijn er aanwijzingen dat de gemeente naar vermogen probeerde om de impact van anti-Joodse maatregelen te vertragen of te beperken? Of is de indruk eerder dat men hoopte, door mee te werken aan deze anti-Joodse maatregelen, een zekere welwillendheid te bereiken van de bezetter tegenover andere burgers? Besteedde de gemeente na de bevrijding speciale aandacht aan Joodse slachtoffers en nabestaanden, bijvoorbeeld door belastingen of boetes kwijt te schelden?

Onteigeningsvraag

Op het eerste gezicht lijken de Verkaufsbücher een duidelijk antwoord te geven op de onteigeningsvraag. Hierin staan alle onteigende Joodse panden die door de bezetter waren doorverkocht – kleine administratieve slordigheden en het ontbrekende eerste register daargelaten.

Uit de Verkaufsbücher blijkt dat gemeente Amsterdam een flink aantal panden direct van de ANBO kocht. Amsterdam was echter de grote uitzondering. De andere gemeenten die in de Verkaufsbücher als koper te boek staan, kochten slechts één of enkele van tientallen of honderden doorverkochte panden. De onderzoeksrapporten van andere gemeenten laten bovendien zien dat aankoop door de gemeente via een tussenhandelaar ook naar verhouding zelden voorkwam.

Drie stappen

Daarom kozen we voor een alternatieve aanpak. Door vanuit verschillende bronnencollecties dezelfde hoofdvraag te benaderen, ontstaat een betrouwbaarder beeld. Onze aanpak bestond uit drie stappen, die elkaar aanvullen en controleren:

1. De reconstructie van politieke besluitvorming over de eventuele aankoop van onteigende panden. De belangrijkste bronnen zijn hier de archieven van gemeente- en provinciebestuur.
2. Een reconstructie van de transacties in de Verkaufsbücher, aangevuld met kadasteronderzoek.
3. Onderzoek naar berichtgeving over oorlogs aankopen en teruggaafproblemen in lokale kranten na de oorlog.

Zowel voor, tijdens als na de bezettingsjaren vereiste de aankoop van vastgoed een besluit van de gemeenteraad – of ten minste van het college van B en W, toen de bezetter de gemeenteraden ontbonden had. De formele werkwijze van nationale en decentrale overheden in dit vraagstuk is voor dit onderzoek

een voordeel. De eerste stap was dus om te zoeken naar verwijzingen over koop(onderhandelingen) in de notulen en besluiten van raad en college, en in jaarverslagen van de oorlogsjaren. Een soortgelijke zoektocht deden we in dezelfde bronnen voor de eerste vijf jaar na de bevrijding, omdat ook teruggaaf op de agenda kan hebben gestaan. Uit onderzoeksrapporten voor andere steden is bekend dat het gemeentebestuur toestemming van de Commissaris der Provincie nodig had voor zulke aankopen. Daarom hebben we ook het archief van de Commissaris bestudeerd.

Als tweede stap bestudeerden we de gegevens uit de Verkaufsbücher. Daarbij waren we extra alert op 'verdachte' panden: transacties met professionele tussenhandelaren, aankopen met een hoge kostprijs en notariële afhandeling uit de ambtstijd van een NSB-burgemeester. Uitgangspunt is de aanname dat de gemeente hechtte aan een formele verwerving van vastgoedeigendom. De kans is dus groot dat panden die een gemeente heeft aangekocht, voorkomen in de Verkaufsbücher.

Buiten Amsterdam zijn echter maar een paar gevallen bekend waarbij de gemeente zelf in de Verkaufsbücher voorkomt als eerste koper.¹⁰ Particuliere geïnteresseerden schakelden vaker een tussenkoper in, om te verhullen dat ze profiteerden van het lot van Joodse medeburgers. Het is aannemelijk dat ook gemeenten deze oplossing kozen. In principe kan elke eerste koper zo'n tussenhandelaar zijn geweest. Ons onderzoek beschouwde makelaars, notarissen en iedereen wiens naam bij meer dan één transactie in de Verkaufsbücher als koper vermeld werd, als mogelijke professionele tussenhandelaar.

De resultaten voor andere steden laten zien dat gemeenten twee motieven hadden voor de aankoop van Joods vastgoed. Als het om stadsvernieuwing ging, vond de aankoop relatief vroeg plaats. Zo'n aankoop gebeurde vaker zonder tussenhandelaar en werd ook besproken in de bestuurlijke notulen.

Juist bij gewraakte aankopen (of pogingen daartoe) waar het om luxueuze woonruimte voor een NSB-burgemeester en andere gemeentefunctionarissen ging, werden verschillende methoden toegepast om de koop te verheimelijken. Tussenhandelaren werden ingeschakeld of niet de gemeente, maar de burgemeester of functionaris zelf trad als koper op. Zulke kopen bleven ook vaker buiten de bestuurlijke akten. De eigendomsgeschiedenis van de op deze gronden verdachte verkooptransacties – bovengemiddelde prijs, NSB-periode en/of professionele tussenhandelaar – hebben we in kadaster en NBI-archief gereconstrueerd tot het einde van de bezetting.

In bijna elke stad werd de burgemeester op enig moment tijdens de bezetting vervangen door een NSB'er. Hetzelfde gold voor de Commissaris der Provincie. Deze functionarissen werden na de oorlog berecht in het kader van de Bijzondere Rechtspleging. Het is goed denkbaar dat twijfelachtige vastgoedaankopen daarbij aan de orde kwamen. Voor een beperkt aantal personen per stad – met name burgemeester en wethouders – hebben we daarom ook de procesdossiers uit het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) onderzocht.

We gingen op zoek naar uitzonderingen en handelingen die ook tijdens en vlak na de oorlog door velen als onoorbaar werden beschouwd. Daarom namen we als derde stap de pers mee in het onderzoek. In de tijd van naoorlogse zuiveringen lag het handelen van gemeenten en (NSB-)burgemeesters tijdens de bezetting onder een vergrootglas. Daarom namen we de krant door op verwijzingen naar onteigend Joods vastgoed en de opstelling van de gemeente daarin. We keken ook naar berichtgeving over aankoop, geplande transacties of huurcontracten als vormen van collaboratie en winstbejag.

In Alkmaar zijn ruim honderd panden onteigend en doorverkocht. Ondanks ons zorgvuldige onderzoek is het mogelijk dat we een aankoop door de gemeente of kooponderhandelingen hebben gemist. Door niet op één ingang te vertrouwen, maar verschillende benaderingen en archiefcollecties in te zetten, verkleinden we dat risico.

Rechtsherstelvraag

Tijdens de bezettingsjaren stuurde elke gemeente in Nederland huiseigenaren aanslagen voor diverse gemeentebelastingen – net als in de jaren daarvoor. De belangrijkste daarvan, waarop wij ons concentreerden, was de zogenaamde straat- of weg(en)belasting. Hetzelfde gold voor de zogenaamde erfpachtcanon, hoewel die in sommige gemeenten gebruikelijk was en in andere niet of nauwelijks voorkwam.¹¹

In het laatste oorlogsjaar namen de belastingsschulden toe, doordat veel oorlogskopers, vaak NSB'ers of Duitsers, de stad verlieten. Ook verlieten de administratie en het bestuur steeds minder geordend. Meestal werd deze belasting bij teruggave van het eigendom meegenomen in de eindafrekening tussen de oorspronkelijke eigenaar (of zijn nabestaanden) en de oorlogskoper.

De kans op openstaande rekeningen, en dus op naheffingen en boetes, was vooral groot als het onteigende pand niet was verkocht, maar in handen was gebleven van de ANBO of een andere beheerder. Dat gebeurde terwijl zo'n gemeente wist dat de geadresseerde van deze naheffingsaanslag ondergedoken gezeten had, of gedeporteerd was naar een concentratiekamp.

Drie stappen

Omdat dit gaat over patronen in de (in)formele bestuurspraktijk – en niet om uitzonderlijke bestuurlijke besluiten, zoals bij de aankoop van panden – was onze aanpak anders opgebouwd. De reconstructie van politieke besluitvorming was daarom pas de tweede stap, na het onderzoek naar de vraag of er formeel rechtsherstel had plaatsgevonden.

Ook het onderzoek naar rechtsherstel gebeurde in drie stappen, met verschillende bronnen:

1. Het kadaster en de dossiers van de afdeling Onroerende Goederen van de Raad voor het Rechtsherstel combineerden we, om zo te achterhalen of rechtsherstel voor alle onteigende panden heeft plaatsgevonden.

2. De reconstructie van besluitvorming rondom gemeentelijke heffingen in notulen, jaarberichten en besluitenlijsten van de gemeenteraad. Voor de naoorlogse periode zochten we naar besluiten om naheffingen of boetes op te leggen bij rechtsherstel, of openstaande rekeningen juist kwijt te schelden voor bepaalde groepen burgers.
3. Onderzoek naar dossiers van de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. In veel van deze procedures ging het (ook) om belastingheffingen. Daardoor was de gemeente eventueel partij in deze uiteenzettingen.

We namen een steekproef van de transacties in de Verkaufsbücher. Via de naam van de ontrechte Joodse eigenaar in de NBI-dossiers reconstrueerden we of bij deze panden sprake is geweest van gemeentelijke belastingen bij het rechtsherstel.

Deze methode werkte maar in een deel van de gevallen. Soms was het NBI-dossier niet vindbaar. Soms had de eigenaar, of hadden zijn nabestaanden geen verzoek om rechtsherstel ingediend. Niet zelden bevatte het dossier ook niet de gezochte informatie, omdat de zaak voor het NBI afgehandeld was met het akkoord tussen eigenaar en oorlogskoper. De exacte inhoud van het akkoord is lang niet altijd vastgelegd.

De aanname was dat de gemeente na de bevrijding consequent handelde en wel of geen openstaande belastingaanslagen over de (laatste) oorlogsjaren inde. Een aantal onteigende panden die niet als verkocht in de Verkaufsbücher opgenomen zijn, hebben we op dezelfde manier onderzocht. In beide gevallen was het geen aselechte steekproef, maar zochten we factoren die van invloed konden zijn geweest op het al dan niet doorzetten van belastingnaheffing: bijvoorbeeld leegstand of verhuur.

Zulke panden buiten de Verkaufsbücher vonden we in het kadaster als ander vastgoedbezit van oorspronkelijke eigenaren van een pand uit de Verkaufsbücher, of uit de adressen in het Joods Monument (al waren dat meestal huurpanden). Of uit lijsten met onteigende Joodse panden die sommige gemeenten opstelden in de oorlog, en soortgelijke overzichten van de Raad voor het Rechtsherstel.

Als tweede stap bestudeerden we de verslagen van de gemeenteraad en het college van B en W van de eerste jaren na de bevrijding. Begrotingen van de gemeente laten zien welke vastgoedgerelateerde belastingen in de gemeente geheven werden in die tijd. Gebruikelijk waren zogenaamde straat- of weg(en) belasting, soms apart rioolbelasting en een verzekeringspremie voor brand en molest.

De aanname was dat deze verslagen informatie bevatten over de praktijk van de belastingheffing en eventueel besluiten om die wel of niet door te zetten. Voorwaarde is dan wel dat deze naheffingen politiek of publiek omstreden waren. Een factor van onzekerheid bij deze aanpak was dat het opleggen van heffingen volgens de geldende regels niet per se terug te vinden

Schade ontstaan door moedwil van derden, in dit geval: oorlogshandelingen.

is in de notulen van de raad. Er werd immers geen politiek besluit genomen. Omgekeerd kan men in de praktijk zijn afgeweken van de regels.

Naast NBI-dossiers bevat het Nationaal Archief nog een relevante bron. In gevallen waarin geen minnelijke schikking tot stand kwam tussen onteigende en oorlogskoper, werd de kwestie voorgelegd aan de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. Deze conflicten gingen (ook) om openstaande belastingaanslagen of boetes. Voor provinciesteden waarin slechts ongeveer 1 procent van de Nederlandse bevolking woonde, was de trefkans in deze dossiers niet hoog. Wel waren de resultaten mogelijk betekenisvol voor de houding van de gemeente.

Uitvoerende archieven van de gemeentediensten van destijds en de belastinginning zouden kunnen dienen als aanvullende bron en vervolgstap, met aanslagen per huiseigenaar. Deze stap is bewerkelijk en geeft in het beste geval de gemeentelijke kant weer van de NBI-archieven, inclusief eventuele correspondentie over naheffingen bij rechtsherstel. Deze administraties zijn omvangrijk, niet gericht op onze vraag of door opschoning van archieven niet meer beschikbaar.

Deze methode met drie stappen en verschillende bronnen garandeert betrouwbare resultaten. Toch kan het gebeuren dat we een uitzondering hebben gemist. Onderhandse regelingen bijvoorbeeld, hebben per definitie geen sporen nagelaten in de archieven.

Omdat onze onderzoeksvraag vooral gaat over het gemeentelijke beleid rondom naheffingen, zijn deze onregelmatigheden minder belangrijk, tenzij uit het onderzoek zou blijken dat van enig beleid geen sprake was. Volledige zekerheid – binnen de beperkingen van het overgeleverde historische materiaal – is alleen te verkrijgen door van alle Joodse inwoners hun woon-situatie na te gaan en voor alle onteigende panden de volledige rechtsherstelprocedure te reconstrueren.

Noten

- ¹ Aalders, *Roof*; Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*.
- ² Van der Werf, 'De oorlogsjaren en de wederopbouwperiode'.
- ³ Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*; De Haan, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis'.
- ⁴ Informatie van Peter Donker.
- ⁵ NA, 2.09.16 Inventaris van het dossierarchief van het Nederlandse Beheersinstituut (NBI), en van de in beslag genomen administraties, 1945-1967, 532.1- 532.7, 536.1-536.9 Verkaufsbücher van de Niederlandische Grundstücksverwaltung.
- ⁶ Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog*; NA, 2.11.08.01 Inventaris van het archief van de Directie van de Landbouw: Afdeling Grond- en Pachtzaken, (1906) 1935-1964; Joods Cultureel Kwartier, 'Database Joodse landbouwgronden'.
- ⁷ NA, 2.09.09 Inventaris van het archief van het Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983); Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*.
- ⁸ Piersma en Berg, 'Ontrechting en rechtsherstel'.
- ⁹ Schütz, *Kille mist*.
- ¹⁰ Blauw, 'Verschil maken?'; 'Nader onderzoek naar de aankoop van onteigend (Joods) vastgoed in de Tweede Wereldoorlog door de voormalige Zaangemeenten'. (Zaanstad: Gemeente Zaanstad, 2020).
- ¹¹ Broese van Groenou, *Erfpacht*.

4. Onteigeningen

Een drie kwartier durend bombardement maakte op 10 mei 1940 een einde aan het kort daarvoor aangelegde vliegveld in de Bergermeer bij Alkmaar. Vijf dagen later capituleerde Nederland en was de Duitse bezetting een feit. De ongeveer 33.000 inwoners van Alkmaar en hun gemeentelijke bestuurders vielen vanaf dat moment onder een nieuw regime. Vooral de kleine maar hechte Joodse gemeenschap merkte direct het verschil.

De economie van Alkmaar draaide van oudsher op relatief kleine, vaak ambachtelijke ondernemingen. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog was er nauwelijks grootindustrie. De regionale marktfunctie was veel belangrijker, waarbij het omringende landbouwgebied diende als afzetmarkt. De vee- en kaasmarkt waren traditioneel groot, hoewel het belang daarvan al voor 1940 flink had ingeboet.

Bij het uitbreken van de oorlog stond jonkheer François Henri van Kinschot (1899-1985) als burgemeester aan het hoofd van de gemeenteraad van Alkmaar. Hij gaf als orthodox-protestantse CHU-politicus leiding aan een rooms-rode coalitie, met lange tijd ongeveer evenveel zetels voor de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) als de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP). Toen in 1936 een SDAP-wethouder en een -raadslid naar de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) lonkten, werden zij door hun partij geroyeerd.¹

Ontrechting en deportatie

Sinds de 17^e eeuw woonden er Joden in Alkmaar. Hun gemeenschap beleefde een bloeitijd in de 18^e en 19^e eeuw, wat resulteerde in een eigen begraafplaats aan de Westerweg en vanaf 1808 een synagoge aan de Hofstraat. In het derde kwart van de 19^e eeuw telde de Joodse gemeente ruim 350 leden. Daarna nam dat aantal gestaag af.

De Joodse gemeente groeide in de jaren dertig van de 20^e eeuw weer een beetje, door Duitse vluchtelingen die hier een onderkomen zochten. Het merendeel van de Joodse burgers werkte als zelfstandige: het waren kleine kooplieden, handelaren en winkeliers. Er was een trouwe kern van gelovigen. De synagoge trok wekelijks bezoekers voor de sjabbat en de zaterdagse gebedsdiensten; de kleine gemeente bezat onder meer een eigen begrafenisvereniging en een armenbestuur.²

In oktober 1940 telde de Joodse gemeenschap volgens eigen opgave 135 aangesloten leden. De gemeentelijke registratie – op verzoek van de Duitse bezetter op orde gebracht – vermeldde **190 Alkmaarse Joden**.

Het was duidelijk dat de Joodse inwoners van Alkmaar na de capitulatie niets goeds hadden te verwachten van de nieuwe machthebber. Een enkeling wist

Het verschil is te verklaren doordat de nazibezetter niet uitging van zelfgekozen lidmaatschap van de Joodse gemeente, maar van een racistische indeling gebaseerd op afstamming. Daardoor doken ook termen als 'voljoden' en 'halfjoden' in de lijst op.

het land te ontvluchten, zoals de Alkmaarse voordrachtskunstenaar Eli Prins, die via IJmuiden op een schip naar Engeland belandde. Prins haalde de overkant en trok in bij zijn zus, die al in Bath woonde. Het bleek hun redding; zowel hun broer als hun ouders werden in Sobibor vermoord.³

In Alkmaar ging voor de meeste mensen het leven door na mei 1940 – zo goed en zo kwaad als dat ging. Nadat een Engels bombardement op 21 juni een deel van Den Helder in de as had gelegd, ontving de stad 600 evacués. De Joodse bevolking kwam het daaropvolgende jaar steeds verder in het nauw. Van uitsluiting uit openbare parken en cafés tot het weren van leerlingen en docenten van scholen. In Alkmaar keken de Joodse inwoners angstvallig naar de Zaanstreek, waar Joodse burgers in januari 1942 verplicht naar Amsterdam moesten verhuizen. Bijgeengedreven in getto's zou de deportatie naar 'werkkampen' makkelijker gaan. Op 4 maart 1942 werden Joodse burgers van Alkmaar inderdaad opgeroepen om met maximaal twee koffers per persoon naar Amsterdam te reizen. Politieagenten namen een dag later de sleutels van hun woningen in ontvangst en begeleidden de uithuiszetting en het transport naar Amsterdam. Het treinkaartje moesten de gedeporteerden zelf betalen.⁴

Inclusief een aantal evacués uit Den Helder telde de stad op dat moment 213 Joodse inwoners; 178 van hen reisden naar Amsterdam. Een enkeling dook onder of lukte het om in Amsterdam te 'verdwijnen'. Alleen zestien gemengd-gehuwde gezinnen en vier gezinnen met een zieke mochten in Alkmaar blijven, ruim dertig personen bij elkaar. Zij waren ook de enigen die per 1 mei 1942 als Jood herkenbaar waren aan de Jodenster, die vanaf dat moment verplicht was.

De meeste via Amsterdam en Westerbork gedeporteerde Alkmaarse Joden werden vermoord in vernietigingskampen. Van de 213 Joodse inwoners uit 1942 overleefden 84 de oorlog. Onder hen zijn ook de gemengd gehuwde Joden, hun niet-Joodse vrouwen en hun half-Joodse kinderen. Zij werden op vijf uitzonderingen na niet daadwerkelijk vervolgd. Op het Namenmonument dat in opdracht van gemeente Alkmaar is gemaakt en dat in 2023 wordt onthuld, komen de namen van 173 Joodse slachtoffers te staan. Hieronder vallen ook de eventuele slachtoffers uit de toenmalige zelfstandige gemeenten Koedijk, Oudorp, Sint Pancras, de Schermer en Graft-De Rijp.⁵

Registratie, onteigening en roof

De ontrecting van Joodse burgers was al in volle gang toen zij naar Amsterdam afgevoerd werden. Beroepsverboden werden afgevaardigd en vanaf oktober 1940 raakten zij hun bedrijven kwijt, die onder beheer van een door de bezetter aangestelde beheerder kwamen of opgeheven en verkocht werden. Het inventariseren van bedrijven, woningen en boedels was onderdeel van de systematische beroving waar Joodse burgers aan ten prooi vielen.

De in beslag genomen tegoeden werden gestald bij roofbanken **Liro** of de Vermögensverwaltungs- und Renteanstalt (VVRA), die door de bezetter waren ingesteld. Het geld kwam terecht op rekeningen waar de betrokkenen zelf niet meer bij konden.

Een instantie van de bezetter die de naam gebruikte van het Joodse bankhuis Lippmann, Rosenthal en Co. De Liro deed dienst als bewaardepot en verkoopkantoor van geroofd Joods eigendom.

De registratie, onteigening en ontrechting van Joodse burgers verliep volgens regels die de nazibezetter had opgesteld. Daar had het gemeentebestuur geen zeggenschap over. Wel waren gemeenteambtenaren en politieagenten uit Alkmaar direct betrokken bij de uitvoering en administratie van de ontrechting, zoals overal in het land het geval was. In februari 1942 bezochten gemeenteambtenaren de Joodse gezinnen om hun inboedels te registreren. Bij het inventariseren daarvan werkten Nederlandse politieagenten en ambtenaren samen met de Duitse bezetter. Een enkeling, zoals inspecteur van politie W.C. Rijpma, waarschuwde Joodse burgers vooraf; de meerderheid werkte mee aan de registratie. De gemeentepolitie verstoorde op 28 februari de sjabbatviering in de synagoge, vermoedelijk een aanleiding om het pand alvast te kunnen ontruimen en eventuele tegenwerking te voorkomen. De gebeeldhouwde deuren van de Heilige Arke, drie antieke kaarsenkronen en een koperen kroonluchter konden nog worden veiliggesteld.⁶

Op basis van de inventarisaties vorderde de **Wehrmacht** 13 woonhuizen ‘op stand’, vaak met inventaris en al. 6 van deze panden waren eigendom van Joodse bewoners. Hiermee nam de Wehrmacht een voorschot op de onteigening van alle Joodse panden. Het oog viel onder meer op het pand van echtpaar Hijmans aan het Nassauplein 18. Omdat dit een gemengd gehuwd Joods gezin betrof, ging de vordering als inkwartiering de boeken in, niet als inbeslagname. Ook hier hielp de politie om de ontruiming soepel te laten verlopen, en stelde een ambtenaar een overzicht op.⁷

Na de deportatie naar Amsterdam kamden politieagenten op last van het Duitse gezag de woningen nog eens uit, op zoek naar waardepapieren. Expeditie- en verhuisbedrijf A. Puls uit Amsterdam haalde de inboedels op. Toen de huizen leeggehaald waren, werden de woningen verkocht. ‘Doorverkooporganisatie’ Niederländische Grundstückverwaltung (NGV) nam een beheerder in de arm, voor Alkmaar was dat kantoor P. Everout uit Amsterdam. De verkoop werd overgelaten aan de lokale makelaarsfirma Appel & Matthijssen. De naamgevers van het bedrijf maakten vanaf 1942 ruim 100 huizen van Joodse burgers te gelde, een vergrijp waarvoor zij na de oorlog voor het tribunaal verantwoording moesten afleggen. De synagoge en begraafplaats aan de Westerweg, die de makelaars ook aanboden en taxeerden, vonden geen aftrek. De enkele kandidaat-koper – Johannes Smit uit Heiloo, die namens de firma IJssels interesse in de synagoge toonde – zag in november 1942 van de aankoop af.⁸

De Duitse strijdkrachten in het Derde Rijk en de militaire bezettingsmacht in Nederland.

De Verkaufsbücher

In de Verkaufsbücher staan voor Alkmaar 75 transacties geregistreerd, waarmee hoogstens 103 panden gemoeid zijn. In de Verkaufsbücher worden alleen verkochte panden vermeld. Deze lijsten bieden dus geen informatie over het totale aantal onteigende panden. Maar in Alkmaar hebben we goed zicht op de relatief kleine Joodse gemeenschap. Het in 2020 verschenen boek *De familie Drukker* van Jan van Baar geeft een nauwkeurig samengestelde lijst met Joodse inwoners van Alkmaar en de naar Alkmaar uitgeweken Helderse evacués, hun

eventuele niet-Joodse partners en (half-Joodse) kinderen. Voor het voorlopige rapport controleerde Paul Post alle woonadressen uit deze lijst, waardoor nog een aantal eigen woningen ontdekt werd. Het aanvullende kadasteronderzoek leverde daarnaast nog een paar adressen op. In de bijlage in tabel 1 staan 107 panden, met nog 2 stegen en de synagoge. We mogen ervan uitgaan dat we hiermee het vrijwel complete woningbestand van Joodse huiseigenaren in Alkmaar in kaart hebben.

De woningnood was hoog in Alkmaar en mede daardoor waren de Joodse woningen gewild. In september 1942 waren alle huizen weer verhuurd, en uit de Verkaufsbücher blijkt dat voor liefst 52 transacties op dat moment al een voorlopige koopdatum stond genoteerd. Nog eens 16 transacties vonden in het laatste kwart van 1942 plaats, de overige 7 in 1943. De totale som van alle transacties was 644.720 gulden. Van de 103 panden zijn er 36 voor een bovengemiddelde prijs verkocht. De gemiddelde prijs in Alkmaar was 6.259 gulden.

Het goedkoopste pand was 't Raaksje 3 van Karel van Thijn, een huis met erf, dat voor 700 gulden naar makelaar Cornelis Schipper ging. Er werden ook veel duurdere panden verkocht, zoals het chique winkelpand van Simon Trijbetz op Langestraat 47. Schoenenfabriek Van Haren uit Waalwijk huurde het pand al sinds 1935 en kocht het nu voor 18.000 gulden op. Meer landelijke ondernemers grepen hun kans. Verderop in de Langestraat kreeg het pand van Levie Trijbetz voor 20.000 gulden een nieuwe eigenaar: Schoenenfabriek Bata-Best, een bedrijf dat hier vanaf 1931 een 'schoenenpaleis' uitbaatte.

Bij de onteigenden komen een aantal familienamen meerdere keren terug in de Verkaufsbücher: Elte, Elzas, Van der Kop, Kuijper, Vet. Hun woningbezit was voor een deel beleggingsobject, het waren lang niet altijd alleen eigen woonhuizen. Vrijwel alle eigenaren woonden wel ook zelf in Alkmaar. Een van de weinige uitzonderingen zijn broer en zus Coppens uit Schagen, die samen 19 percelen bezaten in de Bisschop Bottemanstraat.⁹

De kopers kwamen minder vaak uit Alkmaar, wat het beeld versterkt van handige makelaars die hun kans schoon zagen toen deze panden op de markt kwamen. P.P. Pruijs uit Santpoort kocht 11 panden in de Bisschop Bottemanstraat en 3 in de nabijgelegen Blaeustraat. Hij wist alles weer door te verkopen aan de firma Bouw- en Aannemersbedrijf Veenendaal en Hombeek. De aan het Kweerenpad wonende C. Schipper kocht 7 percelen, verspreid over de stad. Ook hij verkocht het onroerend goed weer door, maar dan voornamelijk aan andere Alkmaarders.

Naast makelaars verdienden ook notarissen aan de verkoop van Joods onroerend goed. Zij beriepen zich na de oorlog op de onpartijdigheid die bij hun ambt hoort. Dat neemt niet weg dat de kosten voor het opstellen van een akte bij hen op kantoor betaald werden. In Alkmaar passeerde bij notaris Van der Heide 28 maal een akte voor verkoop. Ook De Lange, Roos en Verkade kwamen meerdere keren voor als notaris. In totaal werden 12 panden nog tijdens de oorlog doorverkocht door voornamelijk dezelfde notarissen: Roos (4), Van der Heide (3), Van Cranenburch (3), De Lange (1) en Verkade (1). Soms

gebeurde dat nog op dezelfde dag. Dit is een duidelijk teken dat de uiteindelijke koper niet geassocieerd wilde worden met de koop van Joods eigendom.

Belangrijkste conclusie uit de Verkaufsbücher voor dit onderzoek is dat gemeente Alkmaar en de voormalige gemeenten Koedijk, Oudorp, Schermer, Graft-De Rijk, Sint Pancras en hun eventuele voorgangers niet worden vermeld als (eerste) koper van onteigende en doorverkochte panden. Ook de in 1942 aangetreden NSB-burgemeester B.A. van der Sluijs en de drie NSB-wethouders worden niet persoonlijk genoemd. Daarmee is nog niet uitgesloten dat de gemeente zelf of haar functionarissen in het bezit zijn gekomen van Joods vastgoed. Dat kan ook nog zijn gebeurd via een tussenhandelaar.

Het kadaster en eigendomsgeschiedenissen

In de Verkaufsbücher staan voor heel Nederland in totaal ruim 7.100 transacties genoteerd in zestien schriften. We weten dat één schrift ontbreekt. Los daarvan kwamen ook niet alle onteigende panden van Joodse eigenaren in de Verkaufsbücher terecht. Een paar panden werden niet verkocht. Ook de administratie zelf is niet foutloos, zo weten we uit onderzoek op andere plekken in het land. Soms is een pand wel verkocht, maar staat dit niet genoteerd. Het omgekeerde komt ook voor. Dan vermelden de Verkaufsbücher een koop die – om welke reden dan ook – niet is doorgegaan. Door een aanvullende controle in het kadaster hebben we het risico op zulke fouten zo klein mogelijk gemaakt.

Van alle transacties trokken we de bijbehorende panden na in het kadaster, om te zien of het vastgoed inderdaad werd verkocht, en om te controleren of het pand niet nog tijdens de oorlog werd doorverkocht. Het kadaster noemt per pand precies elke verkooptransactie, eventuele mede-eigenaren en of er een inschrijving in het hypotheekregister is, maar ook het rechtsherstel na de oorlog. In een aantal gevallen hebben we ook het NBI-dossier ingezien: dat van de oorspronkelijke eigenaar of zijn nabestaanden die een verzoek tot rechtsherstel hadden ingediend, of van de naoorlogse beheerder van het pand. In geen van deze dossiers worden gemeente Alkmaar of de voormalige gemeenten Koedijk, Oudorp, Schermer, Graft-De Rijk, Sint Pancras en hun eventuele voorgangers opgevoerd als koper in de tweede of derde hand. Burgemeester en wethouders uit Alkmaar komen hierin ook niet voor.

Burgemeester en gemeenteraad

De afwezigheid van de gemeente en haar functionarissen in de Verkaufsbücher en de kadastergegevens maakt het zeer onwaarschijnlijk dat de gemeenten een afgeronde aankoop hebben gedaan. Tegelijk met deze kadasterzoektocht deden we ook systematisch onderzoek in de politiek-bestuurlijke archieven van de gemeenteraad en het college van B en W. De aankoop van vastgoed was namelijk een officiële beslissing, waarvoor financiering uit de begroting nodig was.

In Alkmaar werd, net als in andere Nederlandse gemeenten, de gemeenteraad ontbonden in de zomer van 1941. Dit gebeurde op basis van het **Führerprinzip**. De burgemeester werd het eenhoofdige Nederlandse gezag ter plekke, zonder democratische controle. Wethouders bleven meestal aan als adviseurs en het bestuurlijke gewicht van de diensthoofden werd groter.

Het Regionaal Archief Alkmaar bewaart de archieven van gemeente Alkmaar. Voor dit onderzoek hebben we de notulen van de vergaderingen van de gemeenteraad doorgenomen, van 1945 tot en met 1948, zowel van de openbare als van de besloten zittingen.¹⁰ De notulen van burgemeester en wethouders hebben we doorgenomen van 1942 tot en met 1948; de reeks vertoont een onderbreking tussen 27 juni 1944 en 18 mei 1945. Het komt vaker voor dat verslaglegging in de oorlogsjaren ontbreekt, vooral van de periode na **Dolle Dinsdag**.¹¹ Omdat de gemeenten Koedijk, Oudorp, Schermer, Graft-De Rijp, Sint Pancras en hun eventuele voorgangers niet in de Verkaufsbücher voorkomen en ook niet bij het kadasteronderzoek tevoorschijn kwamen, hebben we ze niet meegenomen in dit systematische onderzoek.

Openlijk protest tegen anti-Joodse maatregelen klonk er nauwelijks, zoals dat ook in andere steden niet gebruikelijk was. In december 1940 zorgde SDAP-raadslid Willem van der Vall voor een bescheiden kritisch geluid in de gemeenteraad, toen hij 'met spijt' akkoord ging met het ontslag van Joodse onderwijskrachten: drie leerkrachten van het Murmellius Gymnasium en een docent van de Rijks HBS.¹² Op dat moment roerden studenten in het land zich ook tegen de schorsing van hun hoogleraren, maar was er over het algemeen nog nauwelijks protest tegen de steeds strikter wordende maatregelen tegen Joodse burgers. De **Februaristaking** in 1941 geldt als het eerste – en enige – grote openlijke protest hiertegen.

Bij de deportatie van Alkmaarse Joden op 5 maart 1942 kwamen ongeveer dertig vooraanstaande stadsgenoten naar het station om de weggejaagde medeburgers een hart onder de riem te steken. Onder hen waren voorgangers van de verschillende kerken, evenals Josina van Kinschot-Dorhout Hees, de echtgenote van de kort daarvoor afgezette burgemeester.¹³

Burgemeester Van Kinschot werd op 7 februari 1942 afgezet. Een paar maanden later dook hij onder, toen zijn naam opdook op een lijst van gijzelaars die naar **Sint-Michielsgestel** zouden worden afgevoerd. Gemeentesecretaris Adriaan Koelma werd wel als gijzelaar opgepakt, samen met ruim tien andere prominente Alkmaarders. Onder hen waren drie raadsleden.¹⁴

Barthold Arnold van der Sluijs nam op 1 mei 1942 de plek van de burgemeester in. Van der Sluijs was lid van de NSB, werkte voorheen als administrateur in Overveen en was vanaf april 1942 ook een tijdje waarnemend burgemeester van Zaandam. Ter opluistering van zijn ambtsaanvaarding op 23 mei hielden manschappen van de Weerafdeling (WA) en de Nationale Jeugdstorm een mars door de stad. De drie wethouders bleven aan tot 1 maart 1943, toen ook zij op non-actief werden gesteld en door NSB-getrouwen

Het naziprincipe van de Führer als hoogste politieke instantie, zonder controle door een democratisch gekozen parlement. Toegepast op lokaal niveau gaf dit principe alle politieke macht aan de burgemeester, zonder gemeenteraad.

Dinsdag 5 september 1944, toen Nederlanders na de bevrijding van Antwerpen en Brussel een bevrijding van heel Nederland binnen enkele dagen verwachtten. Deze voorbarige feestvreugde had ook een duidelijk psychologisch effect op de bezetters en hun medeplichtigen.

Als reactie op de eerste razzia's waarbij honderden Joodse mannen in Amsterdam opgepakt werden, brak daar op 25 en 26 februari 1941 een staking uit. De staking breidde zich uit naar onder meer de Zaanstreek en Haarlem.

De bezetter hield 460 toonaangevende Nederlandse mannen vanaf mei 1942 als gijzelaar vast in Sint-Michielsgestel. Het regime was relatief licht, in september 1944 werden de meeste gijzelaars vrijgelaten.

werden vervangen: Arie Bakker (het eerder door de SDAP geroyeerde raadslid), J. Bartman en J. Temme.¹⁵

Gemeenteambtenaren bleven over het algemeen op hun plek zitten, maar nu onder NSB-leiding. De hoofdklerk van het Bureau Sociale Zaken van de gemeente, Abraham J. Elte, was als Joods burger eind 1940 al ontslagen.¹⁶ Zijn collega-ambtenaren kregen vanaf toen onder andere de opdracht de registratie van Joodse burgers op orde te brengen. Ook de gemeentepolitie was uiteraard direct verbonden aan de gemeente. Vanaf het begin van de oorlog stond een NSB-commissaris aan het hoofd van de politie. Tot 1941 was dat C.C. Walraven, en daarna achtereenvolgens P. Maarleveld, J.M. Diekman en J.J. Sauer.

Uit andere steden blijkt dat er over het algemeen twee motieven waren voor gemeenten om Joods onroerend goed aan te schaffen. Ten eerste was zo'n aankoop vaak een luxe ambtswoning voor de NSB-burgemeester. Daarvoor vonden we in Alkmaar geen enkel bewijs. Van der Sluijs en zijn echtgenote woonden zeker op stand, in een riant herenhuis aan de Kennemerstraatweg, maar dat pand was geen onteigend Joods bezit. Ten tweede nam een gemeente soms de mogelijkheid te baat om huizen en percelen aan te schaffen die van pas kwamen bij hun stedenbouwkundige plannen. In de jaren 1941-1942 werd er in de Alkmaarse gemeentepolitiek nagedacht over en gewerkt aan een groot centraal marktplein rond de Grote Kerk. Dat was het enige stedenbouwkundige plan van betekenis in die jaren, dat ook nog eens in 1950 sneuvelde. In het secretariearchief worden wel twee onteigeningszaken en twee aankopen door de gemeente genoemd die in de jaren 1941-1943 speelden. Als er Joods onroerend goed is aangekocht, zou dat hier teruggevonden moeten worden. Alle vier waren geen eigendom van Joodse burgers.¹⁷

In de notulen van B en W komt de eventuele voordelige aanschaf van Joods onteigend bezit geen enkele keer aan de orde. In november 1943 benaderde makelaarsfirma P. Everout uit Amsterdam rechtstreeks het college, met de vraag of de gemeente de voormalige synagoge en bijbehorende panden wilde kopen. B en W liet meteen weten geen belangstelling te hebben, de reden van deze afwijzing werd niet genotuleerd.¹⁸

Uit de bestudeerde notulen van de gemeenteraad en van B en W is geen bewijs tevoorschijn gekomen voor de aankoop van Joods onroerend goed door gemeente Alkmaar. Om uit te kunnen sluiten dat er ook geen voornemens waren tot koop van Joods vastgoed, hebben we de archieven van de Commissaris der Provincie doorgenomen. Een gemeentelijke aankoop kon namelijk alleen met toestemming van de provincie plaatsvinden.

Commissaris der Provincie

De leiding over het provinciaal bestuur was in Noord-Holland relatief snel in handen van een NSB-gezinde. Commissaris van de Koningin mr.dr. A. baron Röell overleed in november 1940, hij had sinds 1915 deze functie bekleed. Hij werd opgevolgd door NSB'er mr. A.J. (Albert) Backer, die de nieuwe titel

Commissaris der Provincie droeg. Backer was een fanatiek aanhanger van het nazibewind. Hij zal eventuele aankopen door de gemeente dus zeker niet uit principe hebben afgekeurd.¹⁹

Op het moment dat eventuele gemeente-aankopen van Joods onroerend goed actueel werden, had Alkmaar dus al een NSB-burgemeester en een gelijkgestemde superieur bij de provincie. In correspondentie tussen de commissaris en de burgemeester in de zomer van 1942 drong eerstgenoemde aan op regie om de woningschaarste op te lossen. Hij informeerde specifiek naar woningen van Joodse inwoners. De burgemeester antwoordde op 5 september 1942 dat alle huizen inmiddels weer bewoond waren, en dat uitgifte van die woningen door de politie was behandeld.²⁰ Uit de Verkaufsbücher blijkt dat op dat moment de meeste panden al waren verkocht aan makelaars, particulieren en enkele bedrijven.

In het Noord-Hollands Archief in Haarlem hebben we aanwijzingen gezocht in besluiten van het provinciaal bestuur, die beschikbaar zijn voor de periode 1940-1943. Wanneer gemeente Alkmaar een pand wilde aankopen, zou hier de goedkeuring van zo'n besluit terug te vinden moeten zijn. Dit leidde tot geen enkel resultaat. Voor de jaren 1944-1945 bekeken we de agenda's van de besluiten van Gedeputeerde Staten en van het overleg van de Commissaris der Provincie en de bestuursraden. Daarin zitten kopieën van correspondentie met burgemeesters over toestemming tot aankoop. In deze bronnen komt Alkmaar twee keer voor, maar niet in verband met een aankoop.²¹

Beschuldigingen na de bevrijding

In de politieke besluitvorming vonden we geen enkele aanwijzing van gemeentelijke aankopen van Joods onroerend goed. Een laatste controle op de vraag of individuele bestuurders wel plannen hebben gehad in die richting, deden we in de bronnen rondom de eventuele berechting en veroordeling van lokale politieke kopstukken na de oorlog.

NSB-burgemeester Van der Sluijs en de wethouders Bakker, Barkman en Temme werden na de oorlog opgepakt en moesten zich verantwoorden in een proces voor het tribunaal van de Bijzondere Rechtspraak in Alkmaar. Van burgemeester Van der Sluijs konden we het CABR-dossier inzien, van de wethouders niet. Hun rechtsgang hebben we op basis van het krantenarchief kunnen herleiden.²² Zonder blaam blijft Van Kinschot, die tussen 1934 en 1942 burgemeester was. Als overheidsdienaar in oorlogstijd werd voor hem na mei 1945 een zuiveringsdossier opgemaakt, zoals voor alle burgemeesters vanaf 1940 gedaan werd. In zijn dossier staan geen bijzonderheden.

Van der Sluijs overleed op 30 december 1945 – nog voor zijn berechting. De aanklachten tegen hem gingen vooral over zijn lidmaatschap van de NSB en de Waffen SS, waarvan hij de ideologie ook in de Alkmaarse praktijk wilde uitvoeren. Van enige aankoop of verrijking door Joods onroerend goed wordt niet gerept.²³ Ook uit de beschuldigingen aan het adres van de wethouders blijkt geen enkele bemoeienis met aankoop – of aanzetten tot aankoop – van

Joods onroerend goed. De mannen werden veroordeeld tot milde straffen van hoogstens twee jaar gevangenschap.²⁴

Ook de NSB-politiecommissarissen C.C. Walraven, P. Maarleveld en J.J. Sauer moesten zich verantwoorden. Bij hun berechting voor het tribunaal was ook geen sprake van directe bemoeienis met Joods onroerend goed of het zich op persoonlijke titel willen verrijken hiermee.²⁵

In Alkmaar en de rest van Nederland gold de aankoop van Joodse huizen – en eventueel gewin daaruit – wel als voldoende aanstootgevend om in de naoorlogse processen meegenomen te worden. Ook de kranten schreven over zulke praktijken, hoewel ze vrijwel nooit als belangrijkste aanklacht golden. Een oorlogskoop telde meer als aanvullend bewijs van hoe iemand zich over de rug van anderen had verrijkt. De Alkmaarse groothandelaar in aardappelen, groente en fruit P.F. Adolf bijvoorbeeld, stond terecht voor zijn handel met Duitse instanties en de winsten die hij daarmee behaalde. Dat hij als geldbelegging ‘ook nog enkele Jodenhuizen’ gekocht had, wordt in de krant aangehaald maar krijgt verder weinig nadruk.²⁶ Uitzondering hierop zijn de makelaars Willem D. Appel en Willebrordus Matthijssen van het gelijknamige makelaarskantoor. Zij werden nadrukkelijk veroordeeld voor het verhandelen van Joods onroerend goed. Het tribunaal vond vooral de bemiddeling bij de – niet doorgegangene – verkoop van de Joodse begraafplaats en de synagoge een kwalijke zaak. De makelaars werden ontzet uit hun kiesrechten en mochten het beroep van makelaar niet meer uitoefenen. Van hun in beslag genomen vermogen moesten zij respectievelijk 7.500 en 8.000 gulden aan de overheid afstaan.²⁷

Na bestudering van de drie omvangrijke bronnencollecties concluderen we dat er geen aanwijzingen zijn gevonden voor de aankoop van Joodse onteigende panden door gemeente Alkmaar of de voormalige gemeenten Koedijk, Oudorp, Schermer, Graft-De Rijk, Sint Pancras en hun eventuele voorgangers. Ook zijn er geen aanwijzingen voor de voorbereiding daartoe. We kunnen met grote zekerheid concluderen dat zulke plannen of aankopen door gemeente en functionarissen in Alkmaar niet bestaan hebben.

Noten

- ¹ Vis, *Geschiedenis van Alkmaar*.
- ² Van Baar, *De familie Drukker*.
- ³ Stevens, *De ontsnapping naar Bath*; Kila, *Kaddiesj voor Joods Alkmaar*.
- ⁴ Vis, *Geschiedenis van Alkmaar*; Van Baar, *De familie Drukker*.
- ⁵ Vriendelijke mededeling Jan van Baar.
- ⁶ Van Baar, *De familie Drukker*.
- ⁷ RAA 0003, inv.nr. 211.
- ⁸ Van Baar, *De familie Drukker*; Kila, *Kaddiesj voor Joods Alkmaar*.
- ⁹ Joods Monument, nr. 123328.
- ¹⁰ RAA, 0004, inv.nrs. 20001-20003.
- ¹¹ RAA, 0003, inv.nrs. 5830-5832; RAA, 0004, inv. nrs. 20192, 20195-20199.
- ¹² Vis, *Geschiedenis van Alkmaar*.
- ¹³ Van Baar, *De familie Drukker*.
- ¹⁴ Raadsleden M. Coerts, C. Couwenhoven en A.V.M. Leesberg.
- ¹⁵ Vis, *Geschiedenis van Alkmaar*.
- ¹⁶ Van Baar, *De familie Drukker*.
- ¹⁷ RAA 0003 inv.nrs. 7, 3381 en 3408; *Alkmaarsche Courant*, 9-4-1942.
- ¹⁸ RAA 0003 inv.nr. 5831.
- ¹⁹ Van Baar, *De familie Drukker*; www.parlement.com.
- ²⁰ RAA 0003, inv.nr. 1020.
- ²¹ NHA 0018, inv.nrs. 1026-1036; NHA, 0641, inv.nr. 318-323.
- ²² Van Bakker, Barkman en Temme waren geen geboortedata bekend, waardoor hun eventuele CABR-dossier niet aangevraagd kon worden.
- ²³ NA, 2.09.09, inv.nr. 2247, CABR-dossier PRA Alkmaar dossier Van der Sluijs en inv. nr. 14805 Tribunaal Alkmaar dossier Van der Sluijs.
- ²⁴ *Nieuw Noordhollands Dagblad*, 30-7-1946, 31-10-1946, 15-3-1947, 25-3-1947.
- ²⁵ *Alkmaarsche Courant*, 4-3-1947; *Nieuw Noordhollands Dagblad*, 13-5-1947.
- ²⁶ *Alkmaarsche Courant*, 14-5-1947.
- ²⁷ *De Vrije Alkmaarder*, 7-11-1946; *Nieuw Noordhollands Dagblad*, 20-11-1946.

5. Rechtsherstel

Zoals het bombardement op vliegveld Bergen in de Bergermeer op 10 mei 1940 de start van de oorlog markeerde, stond dezelfde plek op 2 mei 1945 symbool voor de op handen zijnde bevrijding. Geallieerde bommenwerpers dropten 1.500 voedselpakketten met onder meer biscuits, melkpoeder, suiker en vlees in blik. Een kleine week later kon de verbannen burgemeester Van Kinschot de ambtsketen weer omhangen; op 10 mei 1945 nam hij een groots defilé af voor het stadhuis in de Langestraat.

NSB-burgemeester Van der Sluijs was toen al opgepakt, net als de wethouders, veel politiefunctionarissen en gemeentebestuurders. Zij werden vastgezet in afwachting van hun zuivering en eventuele proces. In de omgeving van Alkmaar werden daarvoor Kamp Rochdale, Kamp Schoorl, Kamp Westerveg (voor vrouwen) en Kamp Duin en Bosch Bakkum gebruikt (met een mannen- en vrouwenafdeling). Ook het Huis van Bewaring in Alkmaar bood onderdak. Burgemeester Van der Sluijs kwam op deze laatste locatie terecht, terwijl zijn echtgenote werd gevangengehouden in Kamp Westerveg.¹

Terugkeer uit onderduik of concentratiekamp

In de weken en maanden na de bevrijding werd het dramatische verlies aan mensenlevens pas echt goed zichtbaar. Alkmaar telde door de vele evacués duizenden inwoners meer dan aan het begin van de oorlog, maar de Joodse gemeenschap was sterk uitgedund. Van de toch al relatief kleine gemeente waren 129 mannen, vrouwen en kinderen vermoord. Slechts 84 Alkmaarse Joodse burgers overleefden de oorlog; van hen keerde een klein deel terug naar Alkmaar.² Levie Trijbetz, die ondergedoken had gezeten, probeerde de Joodse gemeente opnieuw op te richten, maar er waren te weinig potentiële leden. De synagoge werd in 1952 verkocht aan de Baptistengemeente in Alkmaar en ook het schoollokaal erachter wisselde van eigenaar. De Joodse begraafplaats was en bleef in bezit van de Joodse gemeenschap.³

Voor de oorlogsschade die de synagoge geleden had, kwam enige financiële genoegdoening. Ezechiël Salomon Hamburger diende bij de Schade Enquête Commissie een verzoek om schadevergoeding in voor de synagoge, het bijbehorende schoollokaal en de consistorie. Dit was een landelijke regeling voor onroerend goed dat door oorlogsgeweld beschadigd was. Eind 1952 leverde dat een toezegging van 1.788 gulden op voor schade aan het kerkgebouw, en twee jaar later 545 gulden voor de bijgebouwen. Hamburger diende ook voor zijn eigen woning, Verdrunkenoord 79, een verzoek in vanwege schade door oorlogsgeweld – gerekend vanaf 5 maart 1942, dus vanaf de dag van zijn deportatie naar Amsterdam. Hij kreeg eind 1948 een bedrag van 3.975 gulden.⁴ Er zijn geen andere aanvragen van Joodse burgers uit Alkmaar bekend.

De Stichting Alkmaarse Synagoge, die in 1997 werd opgericht, kon in 2009 het gebedshuis aan de Hofstraat kopen. Ze liet het restaureren, waardoor het sinds 2011 weer als synagoge in gebruik is.

De eerste maanden na de bevrijding nam het nieuwe college van B en W de bestuurlijke taken waar, met burgemeester Van Kinschot weer aan het hoofd. Op 29 november 1945 kwam de noodgemeenteraad voor het eerst bijeen. Van Kinschot hield bij de installatie van deze raad een toespraak over de voorbije oorlogsjaren. Opvallend is de nadrukkelijke verwijzing naar Joodse slachtoffers, een geluid dat op andere plekken weinig gehoord werd: 'Onder doodse stilte deelde mr. Van Kinschot mede, dat van de ca. 190 Joodse stadgenooten, die voor de oorlog in Alkmaar woonden, er slechts vijftien terugkeerden.'⁵ Aandacht voor het Joodse slachtofferschap was direct na de oorlog niet gebruikelijk. De redenatie was dat alle Nederlanders gelijk waren en Joden niet apart genoemd moesten worden. Een aparte behandeling voor Joden paste juist bij de discriminatie van de nazibezetters, vond men. Dat er dus ook nauwelijks oog was voor hun specifieke problemen, was een zware bijkomstigheid die velen pijn heeft gedaan.

In de regionale pers was wel wat aandacht voor teruggekeerden uit de onderduik of concentratiekampen. Zelfs de moeilijkheden waar Joodse huizenbezitters mee te maken hadden, kwamen een enkele keer aan de orde. Het *Nieuw Noordhollandsch Dagblad* schreef op 7 september 1945 over het 'drama der Jodenhuizen', waarvan de rechtmatige eigenaars 'van den steun' moesten leven terwijl de nieuwe eigenaars de huur ontvingen. Werd het geen tijd om over 'bezwaren van juristerij' heen te stappen en de eigendommen terug te geven? De krant brak overigens ook een bescheiden lans voor een aantal kopers, namelijk de firma's die zo'n pand al jaren huurden en de woning hadden opgekocht om te kunnen blijven voortbestaan.⁶ De journalist verwees met de genoemde 'juristerij' naar de rechtsherstelprocedure – die toen nog maar net begonnen was.

Rechtsherstel

De Nederlandse regering kondigde al in 1944 in Londen het wetsbesluit **Herstel Rechtsverkeer (E 100)** af. De Raad voor het Rechtsherstel, in augustus 1945 opgericht, was verantwoordelijk voor de afwikkeling hiervan. Onder de Raad vielen ook de afdelingen Onroerende Goederen en het Nederlands Beheersinstituut (NBI). Zij voerden het rechtsherstel uit. Het NBI beheerde de bezittingen van veel oorlogskopers die als NSB'er vastgezet waren, maar was ook verantwoordelijk voor de eigendommen van 'vermiste' of 'afwezige' Joden. Was onroerend goed niet verkocht, dan was het nog in handen van de NGV of makelaars als ANBO en Everout – waarvan het NBI ook de administraties had overgenomen.

Het NBI wees beheerders aan voor de bezittingen van Joodse eigenaren. De organisatie vond dat die beheerders en oorlogskopers de financiële afhandeling met elkaar moesten regelen. Het doel was altijd een minnelijke schikking. Daarbij werden de twee partijen het eens zonder tussenkomst van een

Tijdens de oorlog uitgevaardigde Duitse verordeningen werden ongedaan gemaakt, waardoor onder meer de koopovereenkomsten van Joods onteigend bezit nietig werden verklaard.

rechter. Medewerkers van de afdeling Onroerende Goederen van de Raad voor het Rechtsherstel beoordeelden de schikking. Zodra zij akkoord waren, was rechtsherstel een feit. Lukte het niet om het eens te worden, dan kon de rechtmatige eigenaar of de oorlogskoper een procedure starten bij de Raad voor het Raadsherstel. De uitkomst van zo'n procedure was ook vaak een minnelijke schikking.

Een belangrijke vraag in onze onderzoeksopdracht was of in alle gevallen van onteigend Joods onroerend goed in Alkmaar rechtsherstel heeft plaatsgevonden. Onderzoek naar tientallen andere gemeenten heeft inmiddels laten zien dat rechtsherstel vrijwel altijd plaatsvond, ook al kon dat soms jaren duren. De koop werd ongedaan gemaakt en Joodse eigenaren of hun nabestaanden kregen over het algemeen via een minnelijke schikking het onroerend goed terug. Omdat de onteigening en alles wat daarop volgde nul en nietig werd verklaard, betekende dit dat de gemaakte kosten (belastingen, onderhoud, afgeloste hypotheek) en verdiende baten (huurinkomsten) vanaf dat moment tegen elkaar afgezet moesten worden. Zo'n reconstructie van kosten en baten volgde de logica van het rechtsherstel. De Joodse eigenaar of zijn erfgenaam was daarbij vaak de benadeelde partij. Hij moest bijvoorbeeld een hypotheek terugbetalen die de oorlogskoper had afgelost, erfgenamen kregen met erfbelasting te maken en wie berooid uit de onderduik, kwam had niet de luxe om lang te onderhandelen. Het doel was dan ook – letterlijk – ‘herstel’, en geen compensatie.

Rechtsherstel was een proces van lange adem, zelfs als de oorlogskoper welwillend was en direct meewerkte. De overheid hield vast aan de regels die ook onder normale omstandigheden golden. Joodse erfgenamen moesten bijvoorbeeld een overlijdensakte kunnen laten zien. Het Rode Kruis hielp bij de zoektocht naar bewijs van overlijden voor wie in een concentratiekamp was omgebracht of vermist was, maar dat kon jaren duren. Ook van alle nabestaanden en erfgenamen moest duidelijk zijn wat hun lot was. Dat er direct na de oorlog nog geen jurisprudentie was, hielp ook niet mee. De vlotste zaken van rechtsherstel in Alkmaar werden in 1946 afgedaan, twee zaken werden pas in 1951 geregeld.

Wie niet tot een schikking kwam, kon aankloppen bij de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. De afdeling behandelde 30.000 rechtszaken. Veel van die zaken gingen niet over vastgoed, maar over effecten, sieraden of kunstbezit. De klagende partij kon een Joodse ontrechte zijn, maar ook een Duitse Nederlander of een NSB'er. Toegang tot deze dossiers is bewerkelijk, want het systeem is een ingenieus geheel met meerdere verzamelingen indexkaarten.

Alkmaar komt een paar keer voor in deze indexen. Een steekproef die we deden van bijna de helft van de indexkaarten (13.000) leverde voor Alkmaar niet meer dan zes dossiers op. Twee voorbeelden laten zien hoe complex de teruggave was wanneer de betrokkenen er samen niet uitkwamen en een procedure bij de Raad voor het Rechtsherstel aanspanden.

Gonda Prins-van der Lijn keerde in 1945 vanaf haar onderduikadres terug naar Alkmaar, waar haar vader Benjamin van der Lijn sinds 1929 een herenmodezaak had gehad in de Langestraat 82-1 (nu nummer 80). Zowel Gonda's echtgenoot als haar ouders waren tijdens de oorlog omgebracht; zij was de enige erfgenaam. Maar de winkel in de Langestraat was sinds oktober 1942 in handen van banketbakker Petrus Bernardus Theodorus Imming, die het pand had omgebouwd tot banketbakkerij met woonhuis.

Imming werd na de bevrijding enkele maanden vastgezet en was aan het eind van 1945 weer aan het werk in de bakkerij. Een eerste poging tot een schikking strandde, omdat de voorzitter van de afdeling Onroerende Goederen van de Raad voor het Rechtsherstel de ontruimingstermijn te kort vond. Imming ging dan ook niet akkoord, volgens zijn raadsman omdat hij nu eenmaal flink geïnvesteerd had in het pand en hij zijn gezin moest onderhouden. Gonda Prins deed haar beklag bij de Raad voor het Rechtsherstel over het niet doorgaan van de schikking. Zij wilde het pand weer ombouwen naar een herenmodezaak, zodat ze zichzelf en haar dochtertje kon onderhouden:

'Nog steeds bewoont Imming, van wien iedereen weet dat zijn gedrag tijdens de oorlog allesbehalve goed is geweest, en wiens vermogen deswege dan ook onder beheer werd gesteld, in volle glorie en welstand het pand aan de Langestraat. Hij ontziet zich zelfs niet om aan ieder die het horen wil te verkondigen: "Zij krijgt mij er de eerste twee jaar niet uit, want als ik niet meewerk duurt het nog jaren voordat zij rechtsherstel krijgt." Het is schandelijk en onrechtvaardig dat anderhalf jaar na de bevrijding een collaborateur nog profijt trekt van de Duitse Jodenmaatregelen en zich daar zelfs nog op beroemt.'

Of Imming de woorden letterlijk zo gesproken heeft, valt niet meer na te gaan. Er zit wel een wrange kern van waarheid in. Toen het pand in 1947 aan Gonda Prins werd toegewezen, was dit voor de begrippen van rechtsherstel snel geregeld. De *Alkmaarsche Courant* wijdde er zelfs een nieuwsbericht aan, met de aanvulling dat nog meer panden naar rechthebbenden zouden terugkeren.⁷

Wanneer een pand nog tijdens de oorlog was doorverkocht, leverde dat soms problemen op bij het verkrijgen van rechtsherstel. Over het pand Overdiestraat 40 van Benjamin Kuijper gingen eerste koper K.L. Schulp uit Heiloo en tweede koper H.G.W. Bruns uit Alkmaar met elkaar in de clinch. Bruns had het pand van Schulp gekocht, naar eigen zeggen zonder te weten dat het om geroofd Joods bezit ging. De notaris had hem dat ook niet verteld. Vanwege deze onenigheid belandde de zaak bij de Raad voor het Rechtsherstel. Pas toen deze bepaalde dat Schulp het prijsverschil moest betalen, kon rechtsherstel voor de rechtmatige eigenaar plaatsvinden.⁸

Kuijper bezat meer panden. Hij moest ook wachten op teruggave van Langestraat 8, omdat oorlogskoper Jan van der Gracht de bank die hem een hypotheek had verstrekt medeverantwoordelijk stelde. Van der Grachts pleidooi vond geen gehoor, maar zorgde wel voor vertraging. Rechtsherstel voor dit pand vond in 1948 plaats.⁹

Was rechtsherstel bereikt, dan staat dat op de kadasterlegger van de rechtmatige eigenaar of diens erfgenamen. Ons onderzoek in het kadaster laat zien dat voor vrijwel alle Joodse percelen en panden in Alkmaar rechtsherstel heeft plaatsgevonden. Voor vier panden geeft ook het kadaster geen uitsluitel. Die panden waren eigendom van twee Alkmaarders: Levi Elte, en Elisabeth Velleman-Godlieb samen met haar kinderen. Naar deze eigenaren hebben we verder onderzoek gedaan, onder meer in de dikke NBI-dossiers van het Nationaal Archief.

Nader onderzoek naar vier panden

De 88-jarige weduwe Elisabeth Velleman-Godlieb verbleef in het Sint-Elisabeth Ziekenhuis te Alkmaar, toen alle Joden gedwongen werden de stad te verlaten. Na ontslag uit het hospitaal moest zij alsnog naar Amsterdam, van waaruit zij getransporteerd werd. Zij werd in het voorjaar van 1943 omgebracht in Sobibor. Elisabeth was voor 38/56 deel eigenaresse van de panden Groot Nieuwland 31 (nu 29) en Korte Landstraat 9 (nu 7). De rest van het eigendom was verdeeld over haar zes volwassen kinderen, elk voor 3/56 deel. Van het gezin overleefden slechts twee dochters de oorlog, Saartje en Jeltje.

Het pand aan het Groot Nieuwland werd in 1942 voor 2.500 gulden gekocht door de Alkmaarse koopman Jan Burgering, die het pand al huurde en er handelde in lompen en oude metalen. De scheepsbouwer van Jachtwerf Victoria, C.N.P. Vader, kocht in 1943 het pand in de Korte Landstraat voor 2.687 gulden. Vader verkocht het door aan de Alkmaarse sigarenfabrikant F.J. van der Vliet. Het waren relatief goedkope woningen, ver onder de gemiddelde waarde van ruim 6.000 gulden van de transacties die in de Verkaufts-bücher staan. Na de oorlog bleven Burgering en Van der Vliet eigenaar van hun panden, alsof er geen rechtsherstel had plaatsgevonden.

De stamboom van de familie Velleman-Godlieb kent grote wonden, maar van iedere tak was minstens één erfgenaam na de oorlog nog in leven. Volwassen kleinkinderen traden als beheerders op voor de bezittingen van hun 'afwezige' ouders, zolang nog niet officieel was vastgesteld dat zij vermoord waren. Bij het NBI zijn uitgebreide dossiers overgeleverd met de weerslag van de vaak ingewikkelde financiële kwesties. Twee kleinzons (Hartog Jacob Velleman en Gottlieb Eduard Neumann jr.) hadden belasting- en juridische adviseurs voor de afwikkeling van de bedrijfsvermogens van hun vaders en dit onroerend goed dat hun toekwam via hun grootmoeder. Het is met zoveel extra ogen en oren niet waarschijnlijk dat 2 panden moedwillig zijn onttrokken aan rechtsherstel. Toen we de serie geschillendossiers bij de afdeling Onroerende Goederen van de Raad voor het Rechtsherstel verder bestudeerden, bleek dan ook dat in 1946 wel degelijk verzoeken tot teruggave zijn gedaan. In 1949 zijn die verzoeken weer ingetrokken.¹⁰

Op de 2 panden zat in 1942 in totaal een hypotheekschuld van 2.500 gulden. Oorlogskoper Burgering loste daarvan 1.500 gulden af. De overige 1.000 gulden betreft een geldlening binnen de familie Velleman-Godlieb. Het NGV schold dat bedrag kwijt, ten voordele van Burgering. Oorlogskoper Van der Vliet nam zelf

een nieuwe hypotheek om het huis aan de Korte Landstraat te kunnen kopen. Volgens de logica van het rechtsherstel moesten de oorspronkelijke eigenaren bij teruggave de hypotheekschuld terugbetalen die door de oorlogskoper was afgelost. Dat zou 1.500 gulden kosten, terwijl ze ook al 1.000 gulden verloren hadden door de kwijtschelden lening.

In dit geval schikten de rechthebbenden met Burgering en Van der Vliet. Zij betaalden de nooit afgeloste lening van 1.000 gulden terug, vermeerderd met 120 gulden rente. Burgering betaalde ook het honorarium van de geraadpleegde adviseur en de notarisakte. In ruil daarvoor trok de familie de twee verzoeken om een rechtsherstelprocedure in.

Brood- en banketbakker Levi Elte was de eigenaar van 2 arbeiderswoningen in de Oosterburgstraat (nummer 14 en 16, nu 12 en 14). Elte was getrouwd met de niet-Joodse Geertruida de Ruiter; ze hadden samen één dochter. Zijn moeder, Rebekka Elte-van Thijn, woonde bij hen in op het (huur)adres Laet 105, waar Levi zijn bakkerij had. Het gezin, inclusief de moeder, overleefde de oorlog door onder te duiken, net als drie broers van Levi. Een andere broer en twee zussen met hun gezinnen werden afgevoerd en vermoord. De huisjes in de Oosterburgstraat samen waren inmiddels in 1942 voor 3.400 gulden gekocht door Cor Schipper, een tussenhandelaar die al vaker als oorlogskoper opdook.

Na de oorlog zal Levi Elte zijn bezit weer opgeëist hebben. Zijn moeder bezat 2 andere huisjes, Hofstraat 6 en 't Vijvertje 4, die verkocht werden en waarvoor rechtsherstel plaatsvond door een schikking met de oorlogskoper. Levi wist dus dat hij in zijn recht stond om de koop ongedaan te laten maken. Ook Cor Schipper was vertrouwd met de procedure. Voor de 3 panden die Schipper na 1945 nog in zijn bezit had (Hekelstraat 30, Verdronkenoord 23 en 't Raaksje 3), vond rechtsherstel plaats – 2 al in 1946, en het derde pand in 1947. De oorlogsaankopen werden Schipper in het toenmalige rechtsbestel ook niet aangerekend. Hij is niet gevangengenomen na mei 1945 en ook zijn bezittingen zijn niet onder beheer gesteld bij het Nederlands Beheersinstituut.¹¹

Ook na uitgebreid onderzoek in de NBI-dossiers vonden we geen zwart-op-wit bewijs dat voor de huizen in de Oosterburgstraat rechtsherstel plaatsvond. Toch is het onwaarschijnlijk dat eigenaar en oorlogskoper niets hebben geregeld. Mogelijk werden zij het al snel na de oorlog eens, waarbij Schipper onderhands een som geld bood. Voor hem was het aantrekkelijk om de panden te kunnen behouden. En voor Levi Elte was het een mogelijkheid om – beroofd en berooid na de onderduikperiode – toch snel zijn bakkerszaak aan Laet 105 te heropenen. Dat gebeurde al in juli 1945.¹²

Gemeentelijke bejegening

We wilden zicht krijgen op hoe de gemeente handelde – of niet-handelde – tegenover Joodse burgers. Daarom bestudeerden we de bestuurlijke notulen van de eerste naoorlogse jaren. Burgemeester Van Kinschot vertrok in 1946 naar Leiden. Na een periode van waarnemers werd hij in 1948 opgevolgd door H.J. Wytema.

Het college van B en W hield zich in de eerste maanden na de bevrijding vooral bezig met het dichten van gaten. De kas was zo goed als leeg, er moest een noodziekenhuis komen en de toch al volle stad stroomde langzaam maar zeker vol met repatrianten. De grootste zorg van het college was dan ook de woningnood, een thema bij uitstek waar Joodse slachtoffers en hun nabestaanden mee te maken hadden. Hun inboedel was weg, in hun huurhuizen woonden andere mensen en hun koopwoningen hadden vaak een nieuwe eigenaar.¹³ Toch komt deze situatie van de Joodse inwoners niet uit de verslaglegging naar voren. Nergens staat dat er Joodse burgers uit de onderduik of uit kampen terugkwamen, zoals ook bij andere gemeenten daarin geen onderscheid werd gemaakt.

Een enkele keer komt de status van een pand van een Joodse eigenaar aan de orde. Het gaat daarbij om de intrekking van verlof A (een vergunning om zwak-alcoholische dranken te schenken) van een lunchroomhouder in de Langestraat. De ondernemer had dit pand tijdens de oorlog gekocht. B en W ging ervan uit dat de oorlogskoper zich er toch niet weer zou kunnen vestigen. De naam en het lot van de rechtmatige eigenaar worden niet genoemd. Het betrof Isaac Prins, die in Sobibor was vermoord.¹⁴

Ook Marianne Louise Emseli de Kadt en haar onteigende pand Houtmanstraat 11 duiken in de notulen op. Zij was de dochter van Stefan de Kadt, die tot het voorjaar van 1940 directeur was van de DEKA-Melkfabriek, met vestigingen in Alkmaar, Heerhugowaard en De Rijp. Familie De Kadt had de oorlog overleefd door onder te duiken en was naar Engeland verhuisd. In 1947 zou rechtsherstel plaatsvinden voor hun 3 panden aan de Houtmanstraat. Toen B en W er in 1946 over sprak, betrof het de mededeling dat het pand tegen de regels bewoond werd. De gemeente vorderde het pand en wees het toe aan andere mensen. Waarschijnlijk stonden de panden leeg omdat de oorlogskoper gevangengenomen was en zijn bezit onder beheer was gesteld bij het NBI.¹⁵

Hoewel de gemeente officieel geen bemoeienis had met de rechtsherstelprocedure, zou je verwachten dat de problematiek van Joodse terugkeerders op een bepaald moment in de gemeenteraad of bij B en W aan de orde kwam. Dat gebeurde niet. Een uitzondering is de **inventarisatielijst** die gemeente Alkmaar in 1952 opstelde op verzoek van het ministerie van Maatschappelijk Werk. Op deze lijst staan alle Joodse panden die tijdens de oorlog in beslag genomen waren. Daarbij staat ook voor welke panden op dat moment rechtsherstel had plaatsgevonden. De opeenvolgende kopers werden genoemd, zodat duidelijk was welke verkoopgeschiedenis de panden van 1942 tot 1952 hadden doorlopen. Deze lijst werd overigens niet opgesteld uit mededogen met Joodse burgers of om hun onrecht voor het voetlicht te brengen. De lijsten werden gemaakt om te achterhalen of oorlogskopers hier nog tegoeden uit zouden ontvangen. Geïnterneerden en hun gezinnen hadden bij de steun moeten aankloppen; daar probeerde het ministerie nu enige genoegdoening voor te krijgen.

Bij rechtsherstel was de claim op de gevorderde tegoeden van Duitse instellingen als de NGV soms onderdeel van de verrekening. De oorlogskoper kon proberen zijn koopsom te verhalen uit de tegoeden die het NBI beheerde.

Ook in andere archieven (o.a. Zutphen) bevinden zich zulke inventarisaties als antwoord op deze vraag van het ministerie.

Direct na de oorlog werd de kans op betaling van die vergoeding laag ingeschat, maar inmiddels was duidelijk dat dit kon oplopen tot 60 à 65 procent van de waarde van de woning. Hierdoor ontvingen oorlogskopers meer geld dan verwacht, terwijl zij of hun gezinnen vaak steun hadden gekregen van gemeentelijke sociale diensten. Deze laatsten probeerden nu op hun beurt verhaal te halen bij de oorlogskopers.¹⁶

Gemeentebelastingen

Voor dit onderzoek reconstrueerden we de besluitvorming rondom gemeentelijke heffingen in notulen en besluiten van de gemeenteraad en het college B en W. Voor de naoorlogse periode zochten we naar besluiten om naheffingen of boetes op te leggen bij rechtsherstel, of deze heffingen juist kwijt te schelden voor bepaalde groepen burgers. Als extra toets zochten we naar boetes en naheffingen in NBI-dossiers die opgemaakt werden tijdens de rechtsherstelprocedures.

De Rijksoverheid was de belangrijkste belastinginner in de jaren dertig en veertig. Huiseigenaren betaalden daarnaast in Alkmaar twee gemeentelijke belastingen: belasting op gebouwde eigendommen en belasting op beerputten en tonnen, elders ook wel rioolbelasting genoemd. Verordeningen voor deze belastingen waren in 1939 opnieuw vastgesteld. Daarbij was voor de belasting op gebouwde eigendommen (7 procent van de belastbare opbrengst) bepaald dat ontheffing werd verleend op panden die twaalf maanden aaneengesloten onbewoond of ongebruikt waren. Het verzoek om hier zes maanden van te maken, haalde het niet in de gemeenteraad. Erfpacht speelde geen rol van betekenis in Alkmaar.¹⁷

Toen Joodse eigenaren in 1941 het recht op hun woning verloren, raakten ze ook alle inkomsten kwijt die daaruit voortvloeiden. Tegelijkertijd waren ze niet meer verplicht om belasting te betalen. Zodra de woning verkocht was, kwam de nieuwe eigenaar als belastingplichtige in de gemeente-administratie voor. Was een woning nog niet verkocht, dan zond de gemeenteontvanger de belastingaanslag naar beheerder Everout in Amsterdam. Volgens de regels was de oorspronkelijke eigenaar na rechtsherstel ook weer verantwoordelijk voor alle betalingen die vanaf het moment van onteigeningen gedaan hadden moeten worden. Het was dus mogelijk dat teruggekeerde Joden of hun erfgenamen te maken kregen met belastingschulden die tijdens hun gedwongen afwezigheid waren ontstaan.

Dat er tijdens de oorlog nadrukkelijk aandacht was voor achterstallige belastingen van gedeporteerde Joden, blijkt uit correspondentie die we vonden in het secretariaarchief. De gemeenteontvanger stuurde in november 1943 een brief aan burgemeester Van der Sluijs, met een overzicht van belastingen die nog niet waren betaald voor Joodse percelen over de jaren 1942-1943. Dat ging om panden van S. Deen (17,80 gulden), E.S. Hamburger (32,10 gulden) en S.E. Leuw (27,25 gulden). De Israëlitische Gemeente had nog 42,80 gulden uitstaan,

voor de synagoge in 1942 en 1943. De lijst was een antwoord op de brief die het Departement van Binnenlandse Zaken op 22 oktober 1943 stuurde over eventuele 'onkosten van gemeenten terzake van het op transport stellen van Joden'. Daarmee werd bedoeld dat een gemeente die door deportatie nadeel ondervond voor de belastinginkomsten, dit bedrag kon proberen te verhalen op roofofbank Liro. Het is niet bekend of gemeente Alkmaar dat ook deed.

Twee weken later ontving burgemeester Van der Sluijs een lijst met openstaande vorderingen op 'Joodsche gas- en elektriciteitsverbruikers', opgesteld door de Gemeente Lichtbedrijven. In totaal ging dat om 124,13 gulden van vijftien gebruikers, voor het vroege voorjaar van 1942. Hiervoor werd een verzoek tot betaling ingediend, dat de Liro overigens afketste, met de mededeling dat deze Joodse burgers geen rekening hadden bij de bank.¹⁸ Dat staat haaks op het verzoek om onkosten te declareren, maar klopt met de praktijk waarbij de individuele rekeningen van Joodse bewoners in de loop van 1943 al bij elkaar waren gevoegd.

Belangrijk voor het rechtsherstel van Joodse burgers en hun nabestaanden is vooral hoe de gemeente ná de oorlog met eventuele betalingsachterstanden omging. Een eerste vraag is dan of er openstaande rekeningen waren, een tweede vraag of de gemeente actief beleid voerde om deze achterstanden na de oorlog weg te werken. Afgezien van bovenstaande incidentele vondst weten we weinig over belastingbetaling tijdens en na de oorlog.

Uit eerder onderzoek in andere steden blijkt dat de meeste oorlogskopers gewoon belasting betaalden. De aankoop week volgens regels van de bezetter niet af van de normale praktijk. Achterstallige belasting was vooral een probleem bij panden die tijdens de oorlog niet verkocht waren en onder beheer waren gebleven van partijen die de bezetter had aangesteld. Naarmate de Duitsers er minder goed voor stonden in de oorlog, bleven deze beheerders vaker in gebreke. Aangezien in Alkmaar vrijwel alle panden bij een oorlogskoper terecht waren gekomen, speelde dit probleem nauwelijks.

Bij gebrek aan de originele **belastingkohieren** van tijdens en na de oorlog kunnen we niet meer systematisch nagaan of de gemeentelijke aanslagen altijd voldaan werden. Bijna geen enkele gemeente heeft deze archiefbronnen nog. Volgens archiefprotocol zijn de kohieren jaren geleden al vernietigd.

In de registers van inkomsten en ontvangsten van de gemeente, de zogenoemde grootboeken, vonden we een enkele vermelding over achterstallige belastingen. De notitie betreft een lijst met nog niet ontvangen inkomsten in 1945 (dus over 1944), waarop een bedrag van 520,19 gulden aan achterstallige belastingen staat. Dit bedrag wordt niet verder gespecificeerd. Er staan dus geen namen of adressen bij. Ook het onderliggende administratieve boek, de verzamelstaten van de inkomsten en bevelschriften, geeft geen duidelijkheid. Hier staat alleen vermeld dat diverse – niet bij naam genoemde – personen nog moesten betalen voor belasting op gebouwde eigendommen en op beerputten en tonnen.¹⁹

Overzichten met op naam en/of leggerartikel gestelde belastinggegevens, waarbij per jaar genoteerd werd of de belasting betaald was.

Of er aanslagen werden gestuurd voor deze openstaande rekeningen, en hoe strikt de gemeente controleerde of de belastingen werden betaald, is uit deze bronnen niet te achterhalen. De gemeenteadministratie vermeldt alleen dat in 1945 in totaal 2.097,18 gulden minder was binnengekomen voor belasting op gebouwde eigendommen dan vooraf geraamd was. De verzamelstaten werden eind 1948 in de raad goedgekeurd. Daarmee werd dit verlies voor de gemeentelijke financiën dus afgeschreven.²⁰

Wanneer de gemeente actief openstaande rekeningen uit de oorlog wilde innen, zou dat terug te zien kunnen zijn in bezwaarschriften van Joodse en niet-Joodse burgers. Bij het onderzoek in de notulen van de gemeenteraad, het college van B en W en het secretariaarchief vonden we geen aanwijzingen daarvoor. Ook in de lokale kranten kwam het onderwerp niet aan de orde. Na de oorlog was er bij de gemeentelijke Commissie Financiën wel aandacht voor de moeite die huiseigenaren hadden met de belastingdruk, maar daarbij ging het uitdrukkelijk om alle eigenaren van Alkmaar – Joodse en niet-Joodse.²¹ De gemeente voerde voor zover bekend dus na de oorlog geen actief beleid om achterstallige lokale belastingen van Joodse huiseigenaren te innen.

In een enkele opmerking staat zelfs dat er ontheffingen waren verleend voor Joodse belastingplichtigen. Toen in 1946 de gemeenterekening van 1944 werd besproken, werd daarbij genoemd dat er ontheffingen waren aange troffen, die ambtshalve waren verleend ‘aan enkele Joden en een Joodse instelling’. Meer woorden maakte de notulist er niet aan vuil.²² Het is daardoor niet bekend of deze mildere aanpak ook gold voor andere jaren en voor alle Joodse slachtoffers.

Om het gemeentebeleid rondom belastingheffing nog eens te controleren, hebben we ook gekeken naar bronnen die gaan over rechtsherstel. Openstaande rekeningen uit de oorlogsjaren zouden een spoor kunnen achterlaten in de NBI-dossiers van Joodse vermisten en van oorlogskopers wier bezittingen onder beheer waren gesteld. Oorspronkelijke eigenaren waren na rechtsherstel weer verantwoordelijk voor belastingbetaling vanaf het moment van onteigening. Zulke berekeningen werden in minnelijke schikkingen tot op de cent nauwkeurig tegenover elkaar afgezet.

In de NBI-dossiers die we onderzochten om te achterhalen of er rechtsherstel had plaatsgevonden, hebben we geen sporen aangetroffen van gemeentelijke bonnen of aanmaningen voor gemeentebelastingen. Daarnaast hebben we voor de zekerheid de dossiers aangevraagd van boekwinkelierster Sophia Deen en sigarenhandelaar Salomon Emanuel Leuw. Zij staan op de lijst met achterstallige betalingen voor gemeentebelasting tijdens de oorlog. Het NBI-dossier van Sophia Deen levert geen informatie op over belastingverrekening.²³ Datzelfde geldt voor drie dossiers over de financiële afwikkeling van de bezittingen van Salomon Emanuel Leuw. Bij Leuw wordt wel gerept over een aanslag van 28,34 gulden, maar hierbij staat niet waarover deze aanslag ging.²⁴

Omdat NBI-dossiers verschillend van aard en inhoud zijn, en gesloten werden zodra de partijen het eens waren geworden, is nooit met 100 procent zekerheid te zeggen dat er geen Alkmaarse aanmaningen verstuurd zijn. Daar

staat tegenover dat de gemeente een algemeen standpunt gehanteerd zal hebben over het al dan niet aanmanen van wanbetalers – Joods en niet-Joods. Daaruit kunnen we afleiden dat dit blijkbaar geen gebruik was.

Concluderend: gemeente Alkmaar voerde na de oorlog geen actief beleid om achterstallige lokale belastingen van Joodse huiseigenaren te innen. Alles wijst erop dat de gemeente mild stond tegenover verzoeken om ontheffing voor deze specifieke groep oorlogsslachtoffers. In 1946 kregen in ieder geval enkele Joodse inwoners ontheffing van de betaling voor het belastingjaar 1944.

Noten

- ¹ RAA 0853, inv.nr. 208.
- ² Van Baar, *De familie Drukker*; Vis, *Geschiedenis van Alkmaar*.
- ³ Kila, *Kaddiesj voor Joods Alkmaar*; www.jck.nl Alkmaar; Kadaster Alkmaar, perceel B 815, leggerartikel 1341.
- ⁴ RAA 0004, inv.nr. 616, Israëlitische Gemeente, E.S. Hamburger.
- ⁵ *De Vrije Alkmaarder*, 30-11-1945.
- ⁶ *Nieuw Noordhollandsch Dagblad*, 7-9-1945.
- ⁷ NA, 2.09.48.02, inv.nrs. 208, 776 R. 5472, Amsterdams R-nummer 13/47; *Alkmaarsche Courant*, 27-5-1947.
- ⁸ NA, 2.09.48.02, inv.nrs. 213, 798 R. 9096, Amsterdams nummer 235/48.
- ⁹ NA, 2.09.48.02, inv.nrs. 213, 1798 R. 9097, Amsterdams nummer 236/48.
- ¹⁰ NA, 2.09.48, inv.nrs. 772 en 855.
- ¹¹ Geen treffers in het NBI-archief bij het Nationaal Archief op de namen 'C. Schipper' of meer algemeen 'Schipper' in de regio Noord-Holland.
- ¹² *De Vrije Alkmaarder*, 17-7-1945.
- ¹³ RAA 0004, inv.nr. 2767, inv.nr. 20195.
- ¹⁴ RAA 0004, inv.nr. 20195; Van Baar, *De familie Drukker*.
- ¹⁵ RAA 0004, inv.nr. 20195a; Van Baar, *De familie Drukker*.
- ¹⁶ RAA 0004, inv.nr. 1872.
- ¹⁷ RAA 0003, inv.nr. 28, 30; RAA 0003, inv.nr. 3883.
- ¹⁸ RAA 0003, inv.nr. 211.
- ¹⁹ RAA 0004 inv.nr. 21071, 20277.
- ²⁰ RAA 0003, inv.nr. 4375; RAA 0004, inv. nrs. 20277, 21071, volgnummer 205.
- ²¹ RAA 0060, inv.nr. 1.
- ²² RAA 0003, inv.nr. 4375.
- ²³ NA, 2.09.16.03, inv.nr. 44934.
- ²⁴ NA, 2.09.16.02, inv.nr. 4820; 2.09.16.09, inv. nr. 118939.

6. Bijlagen

Tabel 1: Onteigening en rechtsherstel Alkmaar

De panden met een * gemarkeerd staan niet in de Verkaufsbücher, maar zijn wel onteigend Joods bezit. Deze adressen zijn via aanvullend kadasteronderzoek gevonden.

Adres	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper(s)	Rechtsherstel (jaar)
Achterstraat 60	A 2066 / 13996	Aaltje van Kreveld, weduwe van Marcus van der Kop	Nicolaas Doets (1942)	1946
Achterstraat B 51	A 3487 / 7136	Levie Elzas	Herman Julius Meinhardt (1942)	1947
Baanpad 16	F 1038 / 13182	Salomon van der Kop	Adrianus Tol (1942)	1947
Bierkade 11*	B 581 / 9546	Isaac Antonis Prins	Niet verkocht	n.v.t.
Bisschop Bottemanne- straat 2	C 3572 / 14631	Henriëtte Coppens, gehuwd met Jacob de Vries	Jan Muelink (1942)	1948
Bisschop Bottemanne- straat 4-10	C 3573 t/m C 3576 / 14631	Henriette Coppens, gehuwd met Joost de Vries	Gerrit Boon (1942)	1947
Bisschop Bottemanne- straat 12	C 3577 / 14597	Alexander Coppens	Pieter Raven (1942)	1947
Bisschop Bottemanne- straat 14-22	C 3578 t/m C 3582 / 14597	Alexander Coppens	1 ^e : Pieter Pieterse Pruijs (1942) 2 ^e : De firma Bouw en Aannemers- bedrijf Veenendaal en Hombeek. Firmanten: Karel Willem Hombeek en Jan Cornelis van Veenendaal (1942)	1948
Bisschop Bottemanne- straat 24	C 3583 / 14750	Betje Cohen, weduwe van Isaac de Vries	Aart Broekhuizen (1942)	1947
Bisschop Bottemanne- straat 62	C 3443 / 14631	Henriëtte Coppens, gehuwd met Jacob de Vries	Lucas Jacob Glastra (1942)	1948
Bisschop Bottemanne- straat 64	C 3442 / 14631	Henriëtte Coppens, gehuwd met Jacob de Vries	1 ^e : Lucas Jacob Glastra (1942) 2 ^e : Gerrit Pieterszoon de Boer (1943)	1948
Bisschop Bottemanne- straat 66	C 3441 / 14631	Henriëtte Coppens, gehuwd met Joost de Vries	1 ^e : Pieter Pieterse Pruijs (1942) 2 ^e : De firma Bouw en Aannemers- bedrijf Veenendaal en Hombeek. Firmanten: Karel Wilhelm Hombeck en Jan Cornelis van Veenendaal (1942) 3 ^e : Dirk Hoogland en Neeltje Hoogland (1942)	1948
Bisschop Bottemanne- straat 68	C 3440 / 14631	Henriëtte Coppens, gehuwd met Joost de Vries	1 ^e : Pieter Pieterse Pruijs (1942) 2 ^e : De firma Bouw en Aannemers- bedrijf Veenendaal en Hombeek. Firmanten Karel Wilhelm Hombeck en Jan Cornelis van Veenendaal (1942) 3 ^e : Neeltje Hoogland (1942)	1948

Adres	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper(s)	Rechtsherstel (jaar)
Bisschop Bottemanne- straat 70-72	C 3439 en C 3438 / 14597	Alexander Coppens	1 ^e : Pieter Pieterse Pruijs (1942) 2 ^e : De firma Bouw en Aannemers- bedrijf Veenendaal en Hombeek. Firmanten: Karel Willem Hombeek en Jan Cornelis van Veenendaal (1942) 3 ^e : Gerrit van der Schinkel (1942)	1948
Bisschop Bottemanne- straat 74-76	C 3437 en C 3436 / 14597	Alexander Coppens	1 ^e : Pieter Pieterse Pruijs (1942) 2 ^e : De firma Bouw en Aannemers- bedrijf Veenendaal en Hombeek. Firmanten: Karel Willem Hombeek en Jan Cornelis van Veenendaal (1942) 3 ^e : Jan van der Schinkel (1942)	1948
Blaeustraat 9	C 3482 / 9325	Dientje Elzas, weduwe van Eliazer Wolf Vet	1 ^e : Pieter Pieterse Pruijs (1942) 2 ^e : De firma Bouw en Aannemers- bedrijf Veenendaal en Hombeek. Firmanten: Karel Willem Hombeek en Jan Cornelis van Veenendaal (1942)	1948
Blaeustraat 13	C 3480 / 10508	Jacob Elzas, Raphaël Elzas, Joseph Elzas en Abraham Elzas	Hendrik Göddeke (1942)	1946
Blaeustraat 29-31	C 3559 en C 3560 / 14789	Belo(o) Englander, weduwe van Salomon Koppel	1 ^e : Pieter Pieterse Pruijs (1942) 2 ^e : De firma Bouw en Aannemers- bedrijf Veenendaal en Hombeek. Firmanten: Karel Willem Hombeek en Jan Cornelis van Veenendaal (1942)	1948
Boterstraat (steeg)	A 2923 / 7588	Benjamin Kuyper	Pieter Oudes (1942)	1948
Boterstraat 4	A 4110 / 7588	Benjamin Kuyper	Simon Andreas Surig (1942)	1948
Boterstraat 7	A 3855 / 7588	Benjamin Kuyper	Petrus Augustinus Wokke (1942)	1946
Boterstraat 8	A 2921 / 7588	Benjamin Kuyper	Pieter Oudes (1942)	1948
Boterstraat 11	A 546 / 7588	Benjamin Kuyper	Johanna Henriette Arentsen (1942)	1947
Breedstraat 6	A 3685 / 10508	Jacob Elzas, Raphaël Elzas, Joseph Elzas en Abraham Elzas	Jacobus Wilhelmus Lut (1942)	1947
Burgemeester Palingstraat 13	F 2992 / 14227	Abraham Drukker	1 ^e : Jozef Franz Hubert Vinhage (1942) 2 ^e : Jan Jacobus de Groot (1942)	1947
Burgemeester Palingstraat 15	F 2993 / 14227	Abraham Drukker	Jozef Franz Hubert Vinhage (1942)	1947

Adres	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper(s)	Rechtsherstel (jaar)
Costerstraat 1	F 2852 / 9325	Dientje Elzas, weduwe van Eliazer Wolf Vet	Dirkje Swart, weduwe van Pieter Frederik Adolf e.a. (1942)	1946
Dijk 20	B 3632 / 14817	Wolf Spangenthal, Levie Spangenthal, e.a.	Nicolaas Jacobus Ruiter (1942)	1948
Egmonderstraat 18	E 3185 / 13206	Albert Jüdel	Nicolaas Jacobus Wasterwal (1942)	1947
Emmastraat 51	F 2264 / 8927	Alida Prins en Willem Prins	Hendrik Jansen en minderjarige kinderen (1943)	1947
Groot Nieuwland 31	B 3920 / 10700	Elisabeth Godlieb, weduwe van Hartog Velleman e.a.	Jan Johannes Burgering (1942)	1949
Hekelstraat 30	B 368 / 7588	Benjamin Kuiper	Cornelis Schipper (1942)	1946
Hofdijkstraat 10	A 995a / 7588	Samuel Emanuel Le[e]uw	1 ^e : Cornelis Schipper (1942) 2 ^e : Nicolaas Ariën Tuinman (1943)	1947
Hofstraat 3, 5, 7, 9	B 3043, B 819, B 818, B 3603 / 7205	Rebekka van Thijn, weduwe van Salomon Elte	Niet verkocht	n.v.t
Hofstraat 6	A 967 / 7205	Rebekka van Thijn, weduwe van Salomon Elte	Henricus Johannes de Winter e.a. (1942)	1948
Hofstraat 11 (nu 15) synagoge	B 815 / 1341	De Israëlitische gemeente	Niet verkocht	n.v.t.
Hofstraat 30	A 995 / 7588	Benjamin Kuiper	Reinier Johannes Bot (1943)	1947
Houtenkade, Van 29, 32, 34	F 2915, F 2918, F 2920 / 14071	Benjamin van Dijk	Joachim Bakker en Alida Maria Pruis (Struijs), weduwe van Johannes Carolus Lambertus Wijdeman (1942)	1947
Houtenkade, Van 33	F 2919 / 14071	Benjamin van Dijk	Jan Willem Klaas (1942)	1948
Houtmanstraat 7, 9, 11	C 3641 t/m C 3643 / 14942	Marianne Louise Emseli Kaat	Gerrit Boon (1942)	1947
Huigbrouwerstraat 10-10a	A 3263 / 12841	Rooze de Vries	Jan Pieter Tesselaar (1942)	1949
Juliana van Stolberglaan 18	F 3475 / 15014	Hans Lion Frankenberg	Hendrik Jansen (1942)	1947
Keetgracht 4	B 2772 / 6328	Abraham Barend de Jongh en consorten: Mozes Manheim en Abraham Barend de Jong	Jan Jellema (1942)	1948
Kennemerpark 5	A 4246 / 10508	Jacob Elzas, Raphaël Elzas, Joseph Elzas en Abraham Elzas	Gerbrand Kieft (1942)	1946

Adres	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper(s)	Rechtsherstel (jaar)
Koningstraat 4	A 3245 / 10508	Jacob Elzas, Raphaël Elzas, Joseph Elzas en Abraham Elzas	De commanditaire handelsvennootschap onder de firma J. Spruijt. Firmanten: Jacobus Johannes Petrus Spruijt, Martinus Franciscus, Willem Antoon Jacobus en August Heinrich (1942)	1946
Korte Landstraat 9	F 1846 / 10700	Elisabeth Godlieb, weduwe van Hartog Velleman	1 ^e : Cornelis Pieter Nicolaas Vader (1943) 2 ^e : Grietje Zomerdijk, weduwe van Frederik Johannes van der Vliet (1943)	1949
Korte Lyceumstraat 7	F 3336 / 13182	Salomon van der Kop	Nicolaas Zomerdijk (1942)	1946
Laat 58	B 2059 / 10457	Sophia Deen	1 ^e : De firma J. Kossen & Zoonen. Firmanten: Jacob, Klaas en Jan Pieter Kossen (1942) 2 ^e : Johannes Elias Holman (1943)	1950
Laat 105*	B3604 / 7205	Rebekka van Thijn, weduwe van Salomon Levieszoon Elte	Niet verkocht	n.v.t.
Laat 201*	A 864 / 7876	Abraham Joachim Elte, Jonas Elte, Hijman Elte, Benjamin van der Kop en Henri Elte	Niet verkocht	n.v.t.
Landstraat 5	F 1145 / 9325	Dientje Elzas, weduwe van Eliazzer Wolf Vet	1 ^e : Pieter Poelstra (1942) 2 ^e : Karel Lambertus Schulp (1943) 3 ^e : Pieter Verhoeven (1943)	1947
Landstraat 53-55	F 3084 en F 3085 / 7136	Levie Elzas	Cornelis Pieter Nicolaas Vader (1943)	1947
Landstraat 57	F 3086 / 9325	Dientje Elzas, weduwe van Eliazzer Wolf Vet	Blazina Jantina Smit, weduwe van Dirk Wasterval (1942)	1946
Langestraat 8	A 3776 / 7588	Benjamin Kuyper	Jacob van der Gracht (1942)	1948
Langestraat 13 en Boterstraat 1.1a	A 1742 / 7588	Benjamin Kuyper	Jannetje Planteijdt, weduwe van Klaas Kalis. Jannetje Kalis, Antje Kalis, Pieter Kalis (later wordt het gedeelte van Pieter Kalis verdeeld onder zijn weduwe en kinderen) (1942)	1947
Langestraat 14	A 506 / 12666	Bernard Jacob Fortuin	Fransiscus Leonardus Putman (1943)	1947
Langestraat 19	A 3797 / 8428	Levie Trijbetz	De Naamloze Vennootschap N.V. Nederlandsche Schoen- en lederfabrieken Bata-Best (1942)	1946

Adres	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper(s)	Rechtsherstel (jaar)
Langestraat 34	A 2540 / 9325	Dientje Elzas, weduwe van Eliazer Wolf Vet	Firma H. en L. Heeger, Xaverius Hubert Heeger en Eduard Louis Heeger (1942)	1948
Langestraat 37	A 603 / 10508	Jacob Elzas, Raphaël Elzas, Joseph Elzas en Abraham Elzas	Pieter Oudes (1942)	1948
Langestraat 44	A 3653 / 9546	Isaac Antonis Prins	Everhardus Johannes Kamp (1942)	1949
Langestraat 47	A 3807 / 13311	Simon Trijbetz	De Naamloze Venootschap Ivo van Haren's Schoenfabriek (1942)	1948
Langestraat 82	A 4235 / 13794	Benjamin van der Lijn	Petrus Bernardus Imming (1942)	1947
Lyceumstraat 60-62	F 3263 en F 3264 / 10508	Jacob Elzas, Raphaël Elzas, Joseph Elzas en Abraham Elzas	Jan Bertus Ackerman (1942)	1948
Lyceumstraat 80	F 3436 / 14789	Belo(o) Englander, weduwe van Salomon Koppel	Hidde Arend Wessels (1943)	1946
Nassauplein 13	E 3275 / 10503	Willem Kaas	Jan Jacobus Couvée (1942)	1949
Nassauplein 18*	E 2866 / 10685	Edmond Henri Hijmans	Niet verkocht	n.v.t.
Nassauplein steeg (steeg aan het Nassauplein) *	E 3179 / 1068	Edmond Henri Hijmans	Niet verkocht	n.v.t.
Oosterbrugstraat 14, 16	B 2784 en B 2785 / 14974	Levi Elte	Cornelis Dirkson Schipper (1942)	ja, vermoedelijk 1945
Oudegracht 122	A 995a / 7588	Benjamin Kuyper	Reinier Johannes Bot (1943)	1947
Overdiestraat 40	F 1930 / 7588	Benjamin Kuyper	1 ^c : Karel Lambertus Schulp (1943) 2 ^c : Hendrikus Wilhelmus Gerardus Bruns (1943)	1948
Payglop 8	A 2498 / 10508	Jacob Elzas, Raphaël Elzas, Joseph Elzas en Abraham Elzas	Dirk Wasterval (1942)	1946
Payglop 13	A 3708 / 11705	Gerrit Leeuwin	Paulus Poorter en minderjarige kinderen (1942)	1948
Raaksje 3	B 3486 / 14317	Eva Loonstijn, weduwe van Karel van Thijn	Cornelis Schipper (1942)	1946
Raaksje 7-8-9	B 4513 en B 4514 / 13400	De vennootschap van koophandel onder de firma S. van der Kop en Zoon. Firmanten: Salomon en Hartog van der Kop	Hendrik Hubert (1943)	1951
Rembrandstraat 30	C 3728 / 9325	Dientje Elzas, weduwe van Eliazer Wolf Vet	Trijntje Schot, weduwe van Pieter Dirk Smit (1942)	1947

Adres	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper(s)	Rechtsherstel (jaar)
Rembrandstraat 32	C 3729 / 10508	Jacob Elzas, Raphaël Elzas, Joseph Elzas en Abraham Elzas	1 ^e : Cornelis Arieszoon Oudes (1942) 2 ^e : Jan Junior Twisk (1943)	1947
Rembrandstraat 38	C 3732 / 13604	Hartog van der Kop	1 ^e : Cornelis Schipper (1942) 2 ^e : Jacob Nicolaas Keijzer e.a. (1942) 3 ^e : Pieter Veeter (1945)	1947
Ridderstraat 20	A 915 / 13400	De vennootschap van koophandel onder de firma S. van der Kop en Zoon. Firmanten: Salomon en Hartog van der Kop	Jacques Louis Marie Coenen (1942)	1947
Roemer Visscherstraat 5	F 2381 / 13182	Salomon van der Kop	1 ^e : Cornelis Schipper (1942) 2 ^e : Nicolaas Ariën Tuinman (1943)	1946
Sandersbuurt 21	B 4192 of B 4193 / 14300	De vennootschap van koophandel onder de firma S. van der Kop en Zoon. Firmanten: Salomon en Hartog van der Kop	Hendrik Hubert (1943)	1951
Snaarmanslaan 67	C 2395 / 14317	Karel van Thijn	Dirkje Swart, weduwe van Pieter Frederik Adolff en minderjarige kinderen (1942)	1947
Stuartstraat 52	C 1903 / 14317	Karel van Thijn	Dirk Molen (1942)	1947
Verdronkenoord 23	B 619 / 13996	Aaltje van Kreveld, weduwe van Marcus van der Kop	Herman Julius Meinhardt (1943)	1947
Verdronkenoord 79*	B 4451 / 7665	Ezechiël Salomon Hamburger	Niet verkocht	n.v.t.
Het Vijvertje 4	A 1614 / 7205	Rebekka van Thijn, weduwe van Salomon Elte	Henricus Johannes de Winter e.a. (1942)	1948
Het Vijvertje 13	A 3710 / 10508	Jacob Elzas, Raphaël Elzas, Joseph Elzas en Abraham Elzas	De Naamloze Vennootschap V.V. Alkmaarse Rijwielencentrale (1942)	1947
Westerweg 15	E 2650 / 13604	Hartog van der Kop	Dirkje Swart, weduwe van Pieter Frederik Adolff e.a. (1942)	1947
Westerweg 134	E 4231 / 13182	Salomon van der Kop	Nationalsozialistische Volkswohlfahr (1942)	1946
Zeglis	F 2784 / 13400	De vennootschap van koophandel onder de firma S. van der Kop en Zoon. Firmanten: Salomon en Hartog van der Kop	Jan Jacobus de Groot (1942)	1947

Literatuur

Onderzoeksrapporten

- Blauw, Maili. 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht'. Utrecht, 2020.
- Duijvendak, Maarten, en Stefan van der Poel. 'Lege plekken: Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen 1940-1955'. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2021.
- Kemperman, Jeroen. 'Rapport Erfpacht en straatbelasting geïnterneerden Nederlands-Indië'. Amsterdam: NIOD, 2017.
- 'Nader onderzoek naar de aankoop van onteigend (Joods) vastgoed in de Tweede Wereldoorlog door de voormalige Zaangemeenten'. Zaanstad: Gemeente Zaanstad, 2020.
- Piersma, Hinke, en Marleen van den Berg. 'Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebestuur inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955'. Amsterdam: NIOD, 2020.
- Piersma, Hinke, en Jeroen Kemperman. 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)'. Amsterdam: NIOD, 2014.
- Piersma, Hinke. *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950*. Amsterdam: Boom, 2015.
- Poel, Stefan van der, Ron van Hasselt, Albert Beuse, en Maarten Duijvendak. 'Gemeente Groningen en de Joodse eigendommen tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog (1940-1955). Verkenning relevante archieven/literatuur'. Groningen, 2020.
- Post, Paul. 'Verslag verkennend onderzoek Rechtsherstel joods onroerend goed in Alkmaar', 15-10-2020.
- Slaa, Robin te. *'Daar dit een immorele aanslag is': de houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955*. [Voorburg]: De Nieuwe Haagsche, 2017.
- Spanjaard, Paul. 'Het handelen van het gemeentebestuur van Oss bij de onteigening en vervreemding van panden van joodse inwoners tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Onderzoek in opdracht van de gemeente Oss'. Oss, 2021.
- Schütz, Raymund en Egbert Ottens. 'Blindheid voor eigen tekortkomingen: Verslag van het historisch onderzoek naar de roof van Joods onroerend goed tijdens de Tweede Wereldoorlog in Hoorn, naar de rol van de gemeente en naar het rechtsherstel na de oorlog'. Hoorn, 2021.

Regionaal en lokaal

- Baar, Jan van, en Gerrit Valk. *Alkmaar 1940-1945: kroniek van de bezettingsjaren* (Schoorl: Pirola, 1995).
- Baar, Jan van. *De familie Drukker en de tragiek van joods Alkmaar* (Alkmaar: Stichting Alkmaarse Historische Publicaties, 2020) Alkmaarse Historische Reeks XIX.
- Eijk, Koen van, en Willemien Schenkeveld (red.). *Oorlogsjaren. Oorlogsherinneringen van Noord-Hollanders 1940-1945* (Alkmaar: HDC Media, 2011).
- Kila, Joop D. *Kaddiesj voor Joods Alkmaar* (Alkmaar: Historische Vereniging Oud Alkmaar, 1992).
- Stevens, Aletta en Geri de Boer. *De ontsnapping naar Bath. De gedenkwaardige reis van een Joodse vluchteling* (Gorredijk: Noordboek, 2022).
- Vis, Jurjen, e.a. *Geschiedenis van Alkmaar* (Alkmaar/Zwolle: Stichting Alkmaarse Historische Publicaties/Waanders Uitgevers, 2007).
- Wolff, Sal de. *Rond het huis van de laatste Rabbi van Alkmaar* (Alkmaar: Stichting Synagoge Alkmaar, 2020).

Nationaal en internationaal

- Aalders, Gerard. *Berooid: de beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945*. Amsterdam: Boom, 2001.
- Aalders, Gerard. *Bij verordening: de roof van het joodse vermogen in Nederland en het naoorlogse rechtsherstel: rapport ten behoeve van de Contactgroep Tegoeden WO-II*. Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 1998.
- Aalders, Gerard. *Roof: de ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Den Haag: SDU Uitgevers, 1999.
- Barendregt, Jaap. *Oorlogseffecten: roof en rechtsherstel van joods effectenbezit*. Amsterdam: Aksant, 2004.
- Beyens, Nele. *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2009.
- Blom, Hans, David Wertheim, Hetty Berg, en Bart Wallet. *Geschiedenis van de joden in Nederland*. 2de dr. Amsterdam: Balans, 2017.
- Bockxmeer, J.M.L. van, P.C.A. Lamboo, en H.A.J. van Schie. *Archieven Joodse oorlogsgetroffenen: overzicht van archieven met gegevens over roof, recuperatie, rechtsherstel en schadevergoeding van vermogens van Joden in Nederland in de periode 1940-1987*. Onderzoeksgids, Algemeen Rijksarchief. Den Haag: Algemeen Rijksarchief, 1998.
- Bossenbroek, Martin. *De meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Bakker, 2001.
- Boterman, Frits. *Duitse daders: de jodenvervolgung en de nazificatie van Nederland (1940-1945)*. Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers, 2015.
- Broese van Groenou, Jacqueline. *Erfpacht* (Nijmegen: Ars Aequi Libri, 2020).
- Citroen, Michal. *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse joden na kampen en onderduik* (Utrecht: Alfabet Uitgevers, 2021).
- Croes, Marnix, en Peter Tammes. *'Giflaten wij niet voortbestaan': een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.
- Essers, P.H.J. *Belast verleden: het Nederlandse belastingrecht onder nationaalsocialistisch regime*. Deventer: Kluwer, 2012.
- Gallin, Isabel. *Rechtsetzung ist Machtsetzung: die deutsche Rechtsetzung in den Niederlanden 1940-1945*. Frankfurt am Main; New York: Peter Lang, 1999.
- Griffioen, Jan Willem, en Ronald Zeller. *Jodenvervolgung in Nederland, Frankrijk en België, 1940-1945: overeenkomsten, verschillen, oorzaken*. Amsterdam: Boom, 2011.
- Haan, Ido de, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis', *Krisis* nr. 2 (2008) 48-52.
- Happe, Katja. *Viele falsche Hoffnungen: Judenverfolgung in den Niederlanden 1940-1945*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2017.
- Hondius, Dienke, en Marga Minco. *Terugkeer: antisemitisme in Nederland rond de bevrijding*. Den Haag: SDU Uitgevers, 1998.
- Kompagnie, Jan H. *De oorlogsgids: met antwoorden op de 25 meest gestelde vragen over de oorlogsarchieven van het Nationaal Archief*. Den Haag: Nationaal Archief, 2005.
- Lipschits, I. *De kleine sjoa: joden in naoorlogs Nederland*. Amsterdam: Mets & Schilt, 2001.
- Meershoek, Guus. *Dienaren van het gezag: de Amsterdamse politie tijdens de bezetting*. Amsterdam: Van Gennep, 1999.
- Meihuizen, J.P. *Noodzakelijk kwaad: de bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Boom, 2003.
- Meijer, Kor. *E 100 en de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam, 2008.
- Oprel, Marieke. *The Burden of Nationality. Dutch Citizenship Policies towards German Nationals in the Aftermath of the Second World War (1944-1967)*. Amsterdam: VU University Press, 2020.

- Piersma, Hinke. *Bevochten recht: politieke besluitvorming rond de wetten voor oorlogsslachtoffers*. Amsterdam: Boom, 2010.
- Piersma, Hinke, red. *Mensenheugenis*. Amsterdam: B. Bakker, 2001.
- Presser, Jacques. *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945*. 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij, Martinus Nijhoff, 1965.
- Romijn, Peter. *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting*. Amsterdam: Balans, 2006.
- Romijn, Peter. *De lange Tweede Wereldoorlog. Nederland 1940-1949*. Amsterdam: Balans, 2020.
- Romijn, Peter. *Snel, streng en rechtvaardig: politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955*. Houten: De Haan, 1989.
- Ruppert, Christiaan J. *Eindelijk restitutie: De totstandkoming van Nederlandse akkoorden over joodse oorlogstegoeden (1997-2000)*. Amsterdam: VU University Press, 2017.
- Schütz, Raymund. *Kille mist: het notariaat en de erfenis van de oorlog*. Amsterdam: Boom, 2016.
- Veraart, Wouter Jan. *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw*. Deventer: Kluwer, 2005.
- Vos, Maarten-Jan, en Serge ter Braake. *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed: inzicht in een administratief proces*. Amsterdam: Boom, 2013.
- Werf, W.J.E. van der. 'De oorlogsjaren en de wederopbouwperiode', in *Behoeden en vergoeden. Een geschiedenis van 175 jaar Onteigeningswet 109-131*, onder redactie van J.A.M.A. Sluysmans en J.S. Procee. Den Haag: VvOR, 2016.

Archieven

Nationaal Archief (NA)

2.09.09 Inventaris van het archief van het Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983)

2.09.48 Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel, Dagelijks bestuur en secretariaat, Afdeling Beheer, Voorzieningen voor afwezigen en Voorzieningen voor rechtspersonen en Afdeling Onroerende goederen, 1945-1967

2.09.48.02 Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel: Afdeling Rechtspraak, 1945-1967 (1971)

2.09.16.xx Inventaris van het archief van het Nederlands Beheersinstituut, beheersdossiers beginnend met de letter ...

Regionaal Archief Alkmaar (RAA)

0003 Gemeente Alkmaar, 1920-1944

0004 Gemeente Alkmaar, 1945-1988

0041 Gemeentepolitie Alkmaar, 1844-1994

0060 Commissies en werkgroepen van de gemeente Alkmaar, 1945-1988

0853 Plaatsingslijst van de Collectie Documentatie Tweede Wereldoorlog

Noord-Hollands Archief Haarlem (NHA)

0018 Provinciaal bestuur van Noord-Holland, 1851-1943

0641 Provinciaal bestuur van Noord-Holland, 1944-1989

Websites en kranten

Advies & Actualiteit, Radboud Universiteit

www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht

www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht/vm/onteigening-van-joods-vastgoed-in-wo2-en/virtual-folder/rapporten-onteigeningenonderzoek

Herdenkingsstenen Joods Alkmaar

www.herdenkingsstenenjoodsalkmaar.nl

Database Joodse Landbouwgronden

data.jck.nl/page/aggregation/jhm-literatuur/20110474

Joods Cultureel Kwartier

www.jck.nl

Joods Monument

www.joodsmonument.nl

Kadaster, Verkaufsbücher

labs.kadaster.nl/stories/verkaufsbucher

Krantenbank Regionaal Archief Alkmaar

kranten.archiefalkmaar.nl

Nationaal Comité 4 en 5 mei

www.4en5mei.nl

Nederlandse kranten, boeken en tijdschriften

www.delpher.nl

Oorlogsbronnen

www.oorlogsbronnen.nl

Oorlogsgravenstichting

www.oorlogsgravenstichting.nl

Parlementaire geschiedenis

www.parlement.com

